

Allah Dileseydi Onu Daha Ağırıyla Sınardı: Hanefî Köklerinden Osmanlı Dönemi Fetvalarına Mükrehin Boşamasının Geçerliliği*

Muharrem MİDİLLİ

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü
Assoc. Prof. Dr., Istanbul University Institute of Islamic Studies
İstanbul/TÜRKİYE

muhammed.midilli@istanbul.edu.tr | orcid.org/0000-0002-4502-3447

Özet

Bu makale Hanefî mezhebinin ikrah altında boşamayı geçerli sayan görüşünün hukuki mahiyetini ve Osmanlı dönemi fetvalarına yansımalarını ele almaktadır. Hanefî fakihler ikrah altında olan kişinin (mükreh) ihtiyarı ve ehliyeti bulunduğu için boşamasının mu-teber olduğu görüşündedir. Onlara göre mükreh iki kötüden ehven olanını seçtiği için ihtiyar sahibidir. İkraha akıl ve buluşla sabit olan hukuki ehliyete aykırı değildir. Bu nedenle mükrehin talâk gibi feshedilemeyen sözlü tasarrufları geçerlidir. Ayrıca mükrehin ilahi imtihanı devam etmektedir. İmtihan ehliyeti ve sorumluluğu teyit eder. O zaman ikrah altındaki kişinin tıpkı diğer tasarrufları gibi boşaması da geçerli olmalıdır. Hanefî fakihlerin imtihan anlayışı mezhep görüşlerinin oluşmasında belirleyici etkisi bulunan Nehaî'nin mükreh hakkında söylediği "Allah dileseydi onu daha ağıryla sınırdı" sözünden esinlenmiş görünmektedir. Bu anlayışa göre Allah mükrehi imtihan etmek istediği için boşamasını geçerli kılmıştır. İkraha altında eşini boşayan kişi imtihan

* Bu çalışma TÜBİTAK Kariyer Geliştirme Programı (3501) kapsamında yürüttüğüm 119K818 numaralı proje çalışmalarından üretilmiştir. Destekleri için TÜBİTAK'a teşekkür ederim.

Geliş/Received: 14.03.2024 | **Kabul/Accepted:** 12.06.2024 | **Yayın/Published:** 30.06.2024

Atıf/Citation: Midilli, Muharrem. "Allah Dileseydi Onu Daha Ağırıyla Sınardı: Hanefî Köklerinden Osmanlı Dönemi Fetvalarına Mükrehin Boşamasının Geçerliliği". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 43 (Haziran 2024), 181-210./Midilli, Muharrem. "If Allah Willed, He Would Test him More Severely: The Validity of the Divorce of the Person under Duress from the Hanafî Origins to the Ottoman-era Fatwās". *Journal of Islamic Law Studies* 43 (June 2024), 181-210.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1453016>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

altında olduğunun bilincinde olmalı ve başına gelen musibete sabretmelidir. Hanefî fakihler mükrehin boşamasının geçerli olduğuna dair muhakemelerini ihtiyar-ehliyet-sorumluluk ve imtihan-ehliyet-sorumluluk hatlarında temellendirip Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbîinden gelen çok sayıda rivayetle destekler. Bu rivayetlerde boşamanın ikrah altında geçerli olacağı, meydana geldikten sonra geri döndürülemeyeceği ve ciddiyetsizlikle bağdaşmayacağı anlatılır. Mezhep içinde hukuk tekniği yönünden iyi temellendirilmiş, imtihan açıklamasıyla ibadet niteliği kazandırılmış ve pek çok rivayetle delillendirilmiş meydan okunamaz bir görüş söz konusudur. İmtihan anlayışının da ima ettiği üzere bu görüş, mükrehin kulluk bilinciyle sabretmesini gerektiren sonuçlar doğurabilir. Evlilik birliğini rızâsız sonlandırma ve hülle usulünü yaygınlaştırma gibi genelde aile kurumunun ve özelde eşlerin maslahatına aykırı sonuçlara zemin hazırlayabilir. Öte yandan imtihan anlayışı, bazı genel ve özel maslahatlara aykırı sonuçlara zemin hazırlaması pahasına mükrehin boşamasını geçerli saymayı gerektirir. Zira mezkûr anlayış mükrehin boşamasının Allah'a itaat ve teslimiyet bağlamında geçerli kılınmasını lazım kılar. Hanefî mezhebinin uygulandığı yerlerde imtihan anlayışının ima ettiği ve gerektirdiği her iki durum başta fetva mecmuaları olmak üzere fıkıh edebiyatına yansımıştır. Mezhebin büyük ölçüde hâkimiyet kazanması ve fetva mecmualarının çokluğu sebebiyle 16. yüzyıl sonrası Anadolu ve Rumeli son derece elverişli bir gözlem sahası teşkil etmektedir. Makalenin veri kaynağını oluşturan fetva mecmuaları Osmanlı müftülerine bizzat sorulan gerçek meseleleri içermektedir. Pratik hukuk hayatında yaşanmış gerçek meselelerle ilgili fetvaları veri kaynağı olarak kullanması, makalenin hukuk tarihi yönünden önemini artırmaktadır.

Osmanlı fetva mecmualarına yansıyan meseleler müftülerin Hanefî mezhebinin ikrah altına boşamayı geçerli sayan yerleşik ictihadına açık mağduriyet hallerinde bile sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir. Kurucu imamların ihtilafsız görüşlerine tabi olmayı gerektiren fetva usulü ve mezhebin sahih görüşleriyle fetva vermelerini emreden merkezî otorite, örfi yetkililerin, zorbaların ve eşkıyanın zoruyla gerçekleşen boşamaların geçerli olduğuna fetva vermelerini gerektirmiştir. Onların bu tavırları dine ve hukuki geleneğe bağlılık, hukuki düzen ve istikrar gibi umumi maslahatları bazı özel menfaatlerden daha fazla dikkate aldıklarını göstermektedir. Mağdurlara, uğradıkları maddi ve manevi zararları Allah'ın bir sınaması olarak görüp sabretmelerini önermiş olmalıdırlar. Bununla birlikte evlilik birliğini muhafaza etmek ve kişileri meşru ya da gayri-meşru otorite sahiplerine karşı korumak için, ikrah altında gerçekleşen boşamaları, tabi oldukları hukuk geleneğinde üretilmiş çarelerle önlemeye çalıştıkları da bir gerçektir. Ayrıca mükrehin boşamasının ictihadî bir mesele olması sebebiyle hâkimlerin diğer mezheplerin görüşüyle karar vermesini geçerli sayan mezhep içi kavilleri hatırlatan, bu kavilleri Hanefî görüşüne aykırı fetva için gerekçe sayan ve hatta fetva olarak formüle

eden müftülere de rastlanmaktadır. Ancak mükrehin boşamasını geçerli sayan yerleşik icthadın olası olumsuz sonuçlarını azaltabilecek bu yargısal yol, hukuki istikrara daha fazla önem veren resmî hukuk siyasetiyle uyumlu değildi. Söz konusu yargısal yol bir anlamda, 20. yüzyılın başlarında hazırlanan Hukûki Âile Kararnâmesi ile hayata geçmiştir. Makale yukarıdaki tespitlere dair Hanefî mezhebinin temel kaynaklarından ve Osmanlı fetva mecmualarından kanıtlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefî Mezhebi, Osmanlı Fetvası, Mükreh, Boşama.

If Allah Willed, He Would Test him More Severely: The Validity of the Divorce of the Person under Duress from the Hanafi Origins to the Ottoman-era Fatwās**

Summary

This article discusses the legal nature of the Hanafi school's opinion that divorce under duress is valid and its reflections in the Ottoman-era fatwās. Hanafi jurists argue that divorce of the person under duress is valid because he has the volition and legal capacity. According to them, the person under duress has the volition because he prefers the lesser of two evils. Duress is not contrary to the legal capacity established by reason and puberty. Therefore, the irrevocable verbal acts of the person under duress, such as talāq (divorce), are valid. In addition, the divine test of the person under duress continues. The test confirms the legal capacity and responsibility. For this reason, actions of a person under duress, like divorce, must be valid. Hanafi jurists't theory of divine test seems to be inspired by the words of al-Nakha'ī, who had a decisive influence on the formation of school's views, about the person under duress: "If Allah willed, He would test him more severely". According to this theory, God made his divorce valid because He wanted to test the person under duress. The person who pronounces divorce under duress should be aware that he is under a test and should be patient with the calamity that befalls him. Basing their reasoning on the validity of the divorce under duress along with the lines of volition-legal capacity-responsibility and divine test-legal capacity-responsibility, Hanafi jurists support it with numerous narrations from the Prophet, his companions, and early followers. In these narrations, it is explained that divorce will be valid under duress, cannot be reversed after it has occurred, and is not compatible with unseriousness. Within the school, there is an unchallenged opinion that is well-founded in terms of legal technique, is gained the attribute of worship based on the reasoning of divine testing, and is proven by many narrations. As the divine testing theory implies, this opinion may have consequences that require the devotee to be patient with the awareness of servitude. It may pave the way for consequences that

---

** This study was derived from the project studies numbered 119K818 that I carried out within the scope of TÜBİTAK Career Development Program (3501). I would like to thank TÜBİTAK for their support.

are contrary to the interests of the family institution in general, and the spouses in particular, such as ending the marriage union without consent, and increasing the *tahlil* marriages. On the other hand, the theory of divine testing requires that divorce under duress be considered valid at the expense of paving the way for the results contrary to some general and particular interests. Because it necessitates acting in the context of obedience and submission to God. Both situations implied and required by the theory of divine testing in places where the Hanafī madhhab is practiced have reflected in the Islamic legal literature, especially *fatwā* collections. Due to the madhhab's gaining dominance to a great extent and the abundance of *fatwā* collections, Anatolia and Rumelia after the 16th century constitute an extremely convenient observation area. The *fatwā* collections that constitute the data source of this article contain real life issues that were personally addressed to the Ottoman muftīs. The use of *fatwās* regarding real life issues experienced in practical legal life as a data source increases the importance of this article in terms of legal history.

The issues reflected in the Ottoman *fatwā* collections indicate that the muftīs strictly adhered to the Hanafī school's well-established opinion that divorce under duress is valid, even in cases of obvious victimization. The *fatwā* procedure that requires submission to the uncontroversial opinions of the great Hanafī teachers, and the central authority, which ordered them to issue *fatwās* based on the authentic opinions of the school, required them to issue *fatwās* that divorces by the force of executive authorities, bandits and tyrants were valid. Their attitude in this matter describes that they take public interests such as devotion to religion and legal tradition, legal order and stability, into consideration more than some personal ones. They should have advised the victims to accept the material and moral damages they suffered as a test from God and to be patient. On the other hand, it is also a fact that, in order to preserve the marriage union and to protect people against legitimate or illegitimate authorities, they tried to prevent divorces under duress, with the remedies produced in the legal tradition to which they adhered. Besides, since the divorce under duress is a matter of dispute between jurists, there are some muftīs that reminded the statements within the madhhab that regard it valid for judges to decide based on the opinion of other schools, and considered these statements as basis for a *fatwā* contrary to the Hanafī opinion, and even formulated them as a *fatwā*. However, this judicial remedy, which could reduce the possible negative consequences of the established opinion that considered the divorce under duress as valid, was not compatible with the official legal policy giving more importance to legal stability. In a way, this judicial remedy was implemented by the Ottoman law of family rights prepared at the beginning of the 20th century. This

article provides evidence for the above findings from the main sources of the Hanafi school and Ottoman fatwā collections.

Keywords: Islamic law, Hanafî school, Ottoman fatwā, Duress, Divorce.

Giriş

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805), *el-Asl* isimli kitabının ikrah bölümüne fakih ve muhaddis tâbiî İbrahim en-Nehaî'nin (öl. 96/714) sultanın zorlamasıyla karısını boşayan/kölesini azat eden kişi hakkında söylediği “Allah dileseydi onu daha ağırla sınırdı” sözüyle başlar.¹ İmam Muhammed'in, bu sözü bölümdeki diğer rivayetlere takdim etmesi mezhebin ikrah altında boşamayı geçerli sayan görüşünde kulluk ve imtihan anlayışının önemli bir yeri olduğunu gösterir. Kurucu Hanefî imamlar ve sonraki fakihler mükrehin -ihtiyarı mevcut olduğu ve imtihanı devam ettiği için- boşamasının geçerli olduğu görüşündedir.² Mezhebin bu kesin ve ihtilafsız görüşü, İslam hukuk tarihi boyunca evlilik birliğini tarafların rızası olmadan sona erdirmeye, evliliği yeniden tesis etmek isteyen tarafları kimi zaman hülleyle mecbur bırakma ve bu süreçlerde maddi/manevi zarara sebep olma gibi özelde eşlerin, genelde aile kurumunun ve toplumun maslahatına uygun olmayan sonuçlar doğurmasına rağmen müftâbih olarak kalmıştır. Hanefî mezhebinin uygulandığı yer ve zamanlarda mezkûr görüşün doğurduğu maslahata aykırı sonuçlar başta fetva mecmuaları olmak üzere fıkıh edebiyatına yansımıştır. Bu çalışma Hanefî mezhebinin mükrehin boşamasını muteber sayan görüşünün asırlar boyunca aynı kalmasını sağlayan mahiyetini ve 16. yüzyılın ikinci yarısına doğru özellikle Anadolu ve Rumeli'de bir tür resmî sıfatla büyük ölçüde hâkimiyet kazanıp³ bilhassa aile hukuku alanında inhisarcı ve tavizsiz bir şekilde⁴ uygulanmaya

¹ “Lev-şâellahu le'btelâhu bi-eşedde min-hâzâ”. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boy-nukalın (Beyrut: Darü İbn Hazm, 2012), 7/298.

² Şeybânî, *el-Asl*, 7/314; Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Muhtasarü't-Tahâvî*, thk. Ebü'l-Vefa el-Efgânî (Beyrut: Darü İhyâi'l-Ulûm, 1986), 191, 407; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudûrî, *el-Kitab*, thk. Muhammed el-Azâzî (el-Lübab fi şerhi'l-kitab içinde) (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2017), 701; Ebü Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye/Medine: Dârü's-Sirac, 2013) 5/5-7; 8/443; Ebü Zeyd Abdullah b. Ömer ed-Debûsî, *el-Esrâr fi'l-fürû* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1019), 679a; Kâdîhan Fahrüddin Hasen b. Mansûr el-Özkendî, *el-Fetâva'l-Hâniyye* (el-Fetâva'l-Hindiyeye içinde) (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 3/483, 489; Şemseddin Ahmed Kemalpaşazâde, *el-İzah fi şerhi'l-İslâh*, thk. Abdullah Davud Halef el-Muhammedî - Mahmud Şemseddin Emir el-Huzâî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 1/341; 2/342; Gelibolulu Damad Abdurrahman Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*, neşr. Muhammed Ahmed el-Muhtar (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), 2/8.

³ Mehmet Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 28-29.

⁴ Şeyhülislâm Sâdî Çelebi (öl. 945/1539) bir hâkimin; sarhoşun veya mükrehin boşamasının vaki olmaya-çağına hükmetmesi hâlinde hükmünün şer'an nâfiz olmayacağına fetva vermiştir. Sâdullah b. İsa el-Kas-tamonî (Sâdî Çelebi), *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1073), 64;

başlamasından itibaren fetvalara yansımalarını ele almaktadır. Çalışmanın veri kaynağını oluşturan fetvalar birçoğu şeyhülislâm olmak üzere Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış Osmanlı müftülerine bizzat sorulan meselelere cevaben formüle edilmiştir.⁵ Klasik fıkıh kitaplarından derlenmiş meseleleri içeren menkul fetvalar günlük hukuki olaylarla nispeten zayıf ilişkileri bulunduğu için veri kaynağı olarak kullanılmamıştır. Aynı şekilde diğer fıkıh mezheplerinin de uygulanmasına izin verilen Suriye, Irak, Hicaz, Mısır ve Kuzey Afrika gibi bölgeler dışarda bırakılmıştır. Osmanlı müftülerine bizzat sorulan meselelerden hareket etmesi ve tarihi belge niteliğindeki fetvaları veri kaynağı olarak kullanması çalışmanın hukuk tarihi yönünden önemini artırmaktadır.

İkrahın boşamaya etkisiyle ilgili hükümler klasik Hanefî fûrû-i fıkıh kitaplarının talâk ve ikrah bölümlerinde yer alır. Talâk da dâhil ikrahla ilgili hükümlerin tamamı bazen tekrara düşme pahasına toparlayıcı bilgilerle müstakil ikrah başlığında bir araya getirilmiştir.⁶ İkrahın boşamaya etkisine usûl-i fıkıh kitaplarının ehliyet ârızaları bölümünde de değinilir. İkrah bir kimsenin başka bir kimseye yaptığı iradi bir davranış olarak görüldüğü için müktesep ârızalar başlığında ele alınır. Bu başlıkta ikrahın ehliyete aykırı olmadığı ve talâk gibi geçerliliği rızâya dayanmayan sözlü tasarrufların ikrah altında muteber olduğu belirtilir. Literatürde ikrahın İslam hukukundaki genel teorisini ele alan, inanç, ibadetler, borçlar hukuku ve ceza hukuku bağlamında hükümlerini inceleyen ve yer yer modern Türk hukuku ile mukayese eden kitap, bölüm, makale, tez ve madde türü çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların bazılarında sözlü tasarruflar işlenirken ikrahın boşamaya etkisiyle ilgili standart bilgiler ve tartışmalar da aktarılmaktadır. Literatürdeki çalışmalardan ikisi bu makalenin konusu ve hedefleri yönünden önemli olduğu için özellikle zikredilmelidir. Bunlardan “İslam Hukukunda İkrahın Sözlü

Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067), 31b. 952/1545 yılından itibaren yirmi dokuz yıla yakın şeyhülislâmlık yapmış olan Ebüssuûd Efendi'nin “Teşeffü' husûsü diyâr-ı Rûm'da cârî olmaya deyu men-i sultânî vâki olmuştur” (Çorlulu Sinan b. Ramazan (drl.), *Mecmûatü'l-fetâvâ* [Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, Yazma Eserler, 3407], 62b) fetvası mezhebin inhisarcı ve “Zeyd zevcesi Hind'i hata ile üç [talâk] boşasa birbirini isteyip dileyip müsâhabet eyleyip hülesiz almak dilese şer'an câiz olur mu?” sorusuna verdiği “Neûzü billâh, mümkün müdür!” (Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* [İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1028], 49a) cevabı tavizsiz bir şekilde uygulandığına işaret etmektedir.

⁵ Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış müftülere sorulan gerçek meseleleri içeren fetva mecmuaları için bk. Şükrü Özen, “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 254-319.

⁶ Birçok Hanefî fûrû-i fıkıh kitabında muhtelif bölümlere dağıtılan ikrah meselelerinin yanı sıra müstakil bir ikrah bölümünün bulunması ve bölümün geniş yer kaplaması Hanefîlerin ikrahın söz ve fiillere etkisiyle ilgili görüşlerine yönelen yoğun eleştirilere cevap verme ve mezhebi savunma endişesiyle izah edilmiştir. Ali Bardakoğlu, “İkrah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/31.

Tasarruflara Tesiri Konusundaki Tartışmalar ve Sosyal Hayattaki Yansımaları” başlıklı makale başta talâk olmak üzere aynı kategoride bulunan yemin, nezir, köle azadı gibi sözlü tasarrufların ikrah altında geçerli/geçersiz olduğunu iddia eden ekollerin delillerini sıralamakta ve tartışmaktadır. Makale mükrehin boşamasını geçerli sayan görüşün ilk asırlardan itibaren fıkhî tartışmalara konu olduğunu, siyasi otorite tarafından suistimal edildiğini ve birtakım sosyal sorunlara zemin hazırladığını göstermektedir.⁷ Literatürdeki diğer çalışma 18. yüzyılın başlarında vefat ettiği tahmin edilen Osmanlı âlimi Müftîzâde Muhammed b. Hamza’nın taklid, fetva usulü ve mükrehin boşamasına dair risalesini konu edinmektedir. Müftîzâde risalesinde taklid ve fetva usulüne dair esnekliği ön plana çıkaran nakillerden sonra Hanefî fakihlerin zaruret ve kolaylaştırma ilkeleri uyarınca diğer mezheplerin görüşleriyle fetva verdiği bazı örnek meselelere yer verir. Yaşadığı kötü zamanda Müslümanların imtihan edildiğini; eşkıyanın kendilerine ikrah altında boşama yemini ettirerek mallarını ellerinden aldığını, evliliklerini sonlandırdığını ve çocuklarını sahipsiz bıraktığını yazar. Ona göre ortaya çıkan fitne ve fesat yüzünden diğer üç mezhep imamının mükrehin boşamasını geçersiz sayan görüşüyle fetva verme zarureti hasıl olmuştur. Bu görüş sünnete uygundur ve mezhep içinde hâkimlerin mükrehin boşaması hakkında vereceği iptal kararını nâfiz sayanlar bulunduğu için bütünüyle terk edilmemiştir.⁸ Müftîzâde kendi asrında Osmanlı yöneticilerinin Hanefîliği resmî hukuk mezhebi kabul eden siyaseti karşısında mezhep görüşünün zaruret sebebiyle terk edilebileceğini ve diğer mezheplerin görüşüyle fetva verilebileceğini düşünmektedir. Ne var ki müellifin yaşadığı döneme ait fetva mecmuaları, düşüncesinin karşılık bulmadığını ve mükrehin boşamasını geçerli sayan görüşün müftâbih olarak kaldığını göstermektedir. Bu makale sözü edilen ihtilafsız zâhirü’r-rivâye görüşün bazı aile hukuku sorunlarına zemin hazırlamasına rağmen müftâbih olarak kalmasında, diğerleri (mezhep içi hiyerarşi, fetva usulü, resmî mezhep uygulaması) yanında yaratılışın genel amacı olarak ifade edilen imtihan anlayışının da etkili olduğunu ileri sürmektedir. İmtihan anlayışı, ikrah altında boşamayı geçerli sayan görüşün sadece mezhep içinde otorite kazanmasında değil, dinî hayatta bir tür sınama olarak görülüp olumsuz sonuçlarına kulluk bilinciyle katlanılmasında da etkili olmuş görünmektedir.

⁷ Saffet Köse, “İslam Hukukunda İkrahin Sözlü Tasarruflara Tesiri Konusundaki Tartışmalar ve Sosyal Hayattaki Yansımaları”, *Diyânet İlmî Dergi* 32/2 (1996), 35-53.

⁸ Mehmed Yuşa Solak, “Müftîzâde Muhammed b. Hamza’nın Taklid ve İkrahin Altında Gerçekleşen Talâka Dair Risâlesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2017), 129-150.

1. Hanefî Hukuk Geleneğinde Mükrehin Boşamasını Geçerliliği

İkrah kelime olarak bir kimseyi kerih gördüğü/razı olmadığı ve serbest kaldığında yapmayacağı bir şeye zorlamak anlamına gelir.⁹ İkrahin kelime anlamı hoşlanılan, razı olunan ve başka zamanlarda yapmaktan kaçınılmayan şeyleri dışarda bırakır. Aynı durum ikrahin hukuki anlamı için de geçerlidir. Nitekim ikrahin hukuken dikkate alınabilmesi için mükrehin yapmaya zorlandığı şey ikrahtan önce kendisi, başkası veya dini sebebiyle kaçındığı bir iş ya da tasarruf olması gerekir.¹⁰ Talâk zaruret bulunmadığı zamanlarda kocanın hem kendisi hem başkası hem de dini sebebiyle kerih gördüğü ve kaçındığı bir tasarruftur ya da öyle olmalıdır. Çünkü kocanın mâmelekinde azalma meydana getirir, karısının zulme uğramasına sebep olur ve aslen yasak olup küfrân-ı ni'met sayıldığı için dinen hoş karşılanmaz. Hanefî müellifler ikrahi terim olarak tarif ederken onun kerih görülen/rızâyâ karşıt olan kelime anlamından hareket ederler fakat kerih görülmenin/rızâyâ karşıt olmanın ehliyet ve sorumluluğu ortadan kaldırmadığını vurgularlar. Bu bağlamda ikrahi “Kişinin başkasına yaptığı bir fiilin ismidir ki onunla mükrehin [ya sadece] rızâsı yok olur veya [rızâsının yok olması yanında] ihtiyarı [da] bozulur fakat [her iki durumda da] ehliyeti ortadan kalkmaz ve sorumluluğu (hitab) düşmez” diye tarif ederler.¹¹ Tarifte sözü edilen ihtiyar, varlık ile yokluk arasında olan bir şeyi, belirtilen iki yönünden birini diğerine tercih etmek suretiyle kastetmek anlamına gelir.¹² Rızâ ise ihtiyarın görünürde eseri ortaya çıkacak şekilde son sınırına varmasıdır.¹³ Ölüm, uzuv kesme veya öldürücü/uzvu telef edici dövme tehdidiyle gerçekleşen mülcî ikrah hem sözlü hem de fiili tasarruflarda rızâyı ortadan kaldırır ve ihtiyarı bozar. Hapis, bağlama veya öldürücü/uzvu telef edici olmayan dövme tehdidiyle gerçekleşen gayr-ı mülcî ikrah ise sadece sözlü tasarruflarda rızâyı ortadan kaldırır fakat ihtiyarı bozmadır.¹⁴ Hanefiler mükrehin boşamasının muteber olmasını, bazen bozulsa bile ihtiyarının bulunmasına bağlarlar. Onlara göre mükreh iki kötüyü (boşama ile

⁹ Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 4/538; Sâdüddin Mesûd b. Fahreddin et-Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh*, haz. Zekeriyya Umeyrat (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/414; Kadızâde Edirnevî Şemseddin, *Netâicü'l-efkâr tekmileti'l-fethi'l-kadîr* (Fethü'l-kadîr içinde) (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 9/239.

¹⁰ Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *el-Mesûât* (Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.), 24/39; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/538.

¹¹ Serahsî, *el-Mesûât*, 24/38; Ebû'l-Hasen Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr el-Merginânî, *el-Hidâye* (Fethü'l-kadîr içinde) (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 9/238-39; Kadızâde, *Netâicü'l-efkâr*, 9/238; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-Enhur*, 4/38.

¹² Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/538; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/414.

¹³ Molla Hüsrev Mehmed Efendi, *Tam Kayıtlı Mir'âtü'l-usûl* (İstanbul: Basın Ofset, 1966), 660.

¹⁴ Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, 3/483; Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 7/175; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 660-661; Kemalpaşazâde, *el-İzâh*, 2/337; Kadızâde, *Netâicü'l-efkâr*, 9/238, 239; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-Enhur*, 4/38.

ölüm/yaralanma/dövülme) bilip onlardan ehven/erfak/eyser olanını tercih ettiği için ihtiyar sahibidir; ihtiyar ikrahla ortadan kalkmaz.¹⁵ Eğer ihtiyar ikrahla ortadan kalksaydı o zaman ikrah da ortadan kalkardı. Çünkü ihtiyarın olmadığı yerde ikrah da olmazdı.¹⁶ Hukuki bir tasarruf rüknünün ve mahallinin varlığıyla meydana gelir. İkraha sebebiyle rükün ve mahal değil, rızâ ortadan kalkar. Rızâ talâkın meydana gelmesinde şart değildir. İkraha sahih kastı da yok etmez. İkraha altında olan kişi kötülüğü defetmek için olsa bile yaptığı şeyi kastetmiştir.¹⁷ Kaynaklarda rızâyı da ortadan kaldırmayan üçüncü bir ikrah türünden bahsedilir. Kişi babasının veya oğlunun hapsedilmesi ya da bunlar gibi bir tehditle normalde yapmayacağı kerih bir işi yapmaya zorlanmış olabilir. Böyle bir zorlama kelime anlamıyla ikrah sayılsa bile hukuken ikrah olarak görülmez.¹⁸

Hanefî hukuk geleneğinde talâk da dâhil genellikle on tane oldukları ifade edilen bir dizi sözlü tasarrufun ikrah altında hukuken geçerli olacağı belirtilir.¹⁹ Bunlar hukuken geçerli sayılmaları için rızânın tam olması aranmayan ve hezle (ciddiyetsizlik) kıyasen ikrah altında geçerli sayılan tasarruflardır.²⁰ Meydana gelmesi için rızânın tam

¹⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/178; 24/39; Merginânî, *el-Hidâye*, 3/469; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/540; Kemâleddin Muhammed b. Abdülvâhid İbnü'l-Hümâm, *Şerhu Fethü'l-kadir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3/471; Şemseddin Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli'ş-şerâi'* (İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289), 1/322; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 661-662; Mevkûfâtî Mehmed Efendi, *Mülteka Tercümesi Mevkûfât* (Dersâadet: Matbaa-i Osmâniyye, 1312), 1/245.

¹⁶ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/540; Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/322.

¹⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/177.

¹⁸ Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/538-9; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 661; Kadızâde, *Netâici'l-efkâr*, 9/239. Bununla birlikte ebeveynin, çocukların veya zî-rahim mahrem akrabasının hapsedilmesini istihsanen ikrah sayan görüşler de bulunmaktadır. Muhammed Emin b. Ömer İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar* (Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 2003) 9/179.

¹⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/56; Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, 3/483; İftihârüddin Tâhir b. Ahmed el-Buhârî, *Hulâsatü'l-Fetâva* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 0673), 265b; Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed el-Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (el-Fetâva'l-Hindiyye'nin kenarında) (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310), 3/131; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadir*, 3/471. Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/323. İbn Nüceym, Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin ikrah altında sahih olan tasarrufların tamamının on sekiz olduğuna dair görüşünü zikreder. Bu tasarruflar talâk, nikâh, ric'at, itâk, talâka veya itâka yemin, zihâr, i'lâ, sadaka, kısası af, kadının bedel karşılığı boşanmayı kabul etmesi, İslâm'a giriş, kasten adam öldüren kişinin mal üzerine sulhu kabul etmesi, tedbir, istilâd, radâ, yemin ve nezirdir. İbn Nüceym, kitapların çoğunda bu tasarrufların sayısının on olarak zikredildiğini belirtir. Onun ifadelerine göre Ebû'l-Leys, i'lâdan dönüşü saymamıştır. Bu nedenle sayı on dokuza ulaşır. Vedîanın kabulü de bunlara eklenebilir. Fakat doğrusu sayının on altı olmasıdır. Çünkü talâk bütün türlerini içine alır. Kôle azadı da aynıdır. Benzer şekilde nezir sadakayı da içerir. On sayısına ilave edilenler İslâm, sulhu kabul, tedbir, istilâd, radâ ve vedîayı kabuldür. Zeynüddin Zeyd b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik* (Beyrut: Şirketü Alâüddin, ts.), 3/265.

²⁰ İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 0673), 265b; Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/323; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 8/85.

olması gereken alışveriş, kiralama ve ikrar gibi tasarruflar ikrahla birlikte fasit hâle gelir.²¹ İkrah altında ikâle ve feshe ihtimali olmayan ilk kategorideki tasarruflar lazımdır; ikâle ve feshe ihtimali olan ikinci kategoridekiler mükrehin ihtiyar ve rızâsına mevkuftur.²² Başka bir anlatımla ikrah altında ortaya çıkan sözlü tasarruflar, zor uygulayan (mükrih/hamil) talep edilen şeyi bizzat yapamayacağı ve zor altında olan (mükreh) asli ihtiyarı kalmayacak şekilde konuşamayacağı için hükümleriyle birlikte zorunlu olarak konuşan kişiye nispet edilir. Bunlardan feshedilemeyenler/rızâyaya dayanmayanlar ikrahla bâtil olmaz. Talâkın da içinde bulunduğu bir dizi tasarruf böyledir. Sözlü tasarruflardan alışveriş gibi feshedilebilenler/rızâyaya dayananlar ise fasit olur.²³

Hanefiler mükrehin ihtiyarını bazen fasit de olsa mevcut saydıkları için ehliyet ve sorumluluğu (hitap) ikrahla birlikte düşünürler. Onlara göre ehliyet zimmet, akıl ve buluğla sabit olduğu için ikrahın hiçbir türü altında yok olmaz.²⁴ Mükrehin tasarrufu ehlinden mahallinde sadır olduğu ve rızâsı olan kişinin tasarrufu gibi sayıldığı için sorumluluğu ortadan kaldırmaz.²⁵ Daha da dikkat çekici olanı mükrehin ehliyet ve sorumluluğunu naslarda yaratılışın temel amacı olarak ifade edilen imtihanla ilişkilendirmiş olmalarıdır. Birçok Hanefî fakihin ifade ettiği üzere mükreh imtihan edilmiş kişidir. İmtihan sorumluluğu takrir/tahkik eder. Mükreh diğer zamanlarda sorumlu olduğu gibi ikrah altında da sorumludur. Zira ikrah altında yaptığı işlerin farklı hükümleri vardır. Bazen kendisinden istenen şeyi yapması lâzım, bazen mübah, bazen ruhsat, bazen de haramdır. Tıpkı mükelleflerin ihtiyar hâlindeki fiilleri gibi sevap kazanır ve günahkâr olur. Hükümleri bu şekilde farklılaşması mükrehin sorumlu olduğunu gösterir.²⁶ Mükrehin ehliyet sahibi ve sorumlu olduğuna dair önermenin dayandığı imtihan anlayışı görünüşe göre İbrahim en-Nehaî'ye ve Hz. Ali'ye kadar geri gitmektedir. Ebû Süleyman el-Cüzcânî (öl. 200/815-6), İmam Muhammed'den Ebû Hanîfe ve Hammad b. Süleyman (öl. 120/738) yoluyla İbrahim en-Nehaî'nin sultan tarafından karısını boşamaya ya da kölesini azat etmeye zorlanan kişinin istemediği hâlde karısını boşaması ya da kölesini azat etmesini *caiz vaki* gördüğünü aktarır ve devamında "Eğer Allah dileseydi onu bundan daha ağıryla sınırdı, boşama/köle azadı her durumda vaki olur" dediğini rivayet

²¹ İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 0673), 265b; İbn Nüceym, *el-Bahrü'r-râik*, 8/85.

²² Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 679a.

²³ Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 662-664.

²⁴ Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 4/39.

²⁵ Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 680b; Serahsî, *el-Mebsût*, 6/177.

²⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/38-39; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 4/539-40; Fahrüddin Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1313), 5/181; Sadrüşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mesûd el-Buhârî, *et-Tavzîh fi halli gavâmizi't-Tenkîh* (et-Telvîh içinde), haz. Zekerîyya Umeyrat (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/414-415; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/414; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 661.

eder.²⁷ Bu rivayeti aktaran Şemsülemme es-Serahsî'nin (öl. 483/1090-1) ifadelerine göre "Âlimlerimiz bu görüşü almış ve demişlerdir ki mükrîh sultan ya da bir başkası olsun, itlaf eden ya da etmeyen tehditle zorlasın mükrehin talâkı vakidir". "Eğer Allah dileseydi..." sözü ikrahla birlikte ehliyet ve sorumluluğun devam ettiğini gösterir. İkrahtan altındaki kişi hükme razı değildir. Fakat rızâsının bulunmaması boşama hükmünün meydana gelmesine engel olmaz. Serahsî, Nehaî'nin bu sözü, Hz. Ali'nin mefkûd kocanın eşi hakkında söylediği "Bu onun imtihanıdır, sabretsin; eğer Allah dileseydi onu bundan daha ağırla sınırdı" sözünden almış olabileceğini belirtir.²⁸ Bilindiği üzere Hanefîler kocanın mefkûd oluşunu geride kalan eşi için tefrik sebebi olarak görmezler ve nikâhın kocanın akrabalarının ölümüne ya da kocanın doksan yaşına ulaşmasına kadar feshedilemeyeceğini söylerler. Hz. Ali'nin ifadesiyle kocası mefkûd olan kadın Allah tarafından sınındığının bilincinde olmalı ve sabretmelidir. Görülüyor ki ikrah altında eşini boşayan kocanın imtihanı, tıpkı mefkûd kocasını gerçekte ömrünün sonuna kadar beklemek zorunda olan kadının imtihanına benzetilmektedir. Nehaî ve Hz. Ali'ye nispet edilen sözler bir yandan mükrehin ihtiyar, ehliyet ve sorumluluk sahibi olduğunu teyit ederken diğer yandan naslarda yaratılışın temel amacı olarak açıklanan kulluk ve imtihan anlayışı bağlamında sınamaya tabi tutulduğuna işaret etmektedir.

Nehaî'nin yukarıdaki sözünde imtihana tabi tutulan kişinin, boşamaya zorlanan koca olduğu ifade edilse de gerçekte ikrah altında boşanan kadın, çocukları, içinde yaşadığı toplum ve hatta devlet de imtihan hâindedir. Çünkü evlilik birliğinin zamansız, gereksiz ve rızâsız sona ermesi özelde eşlere ve çocuklara, genelde topluma ve devlete zarar veren sonuçlar doğurur. İmtihan farklı hallere göre kademe kademe ağırlaşır: İkrahtaki boşama ric'î talâkla gerçekleşmişse taraflar yeni bir nikâha gerek olmadan bir araya gelebilir. Ancak kocanın bir boşama hakkı eksilmiştir. Evlilik birliğini zayıflatan bu durum nispeten hafif bir imtihandır. Boşamanın bâin nitelikli olması yeni bir nikâh ve mehir gerektirir ve biraz daha ağır bir imtihan anlamına gelir. İkrahtan altındaki boşama üç talâkla gerçekleşmişse imtihan daha da ağırdır. Tarafların evlilik birliğini yeniden tesis edebilmeleri için zorlu süreçler içeren hülleyle katlanmaları gerekir. Ancak üç talâkla boşanmış olan bir kadının eski kocasıyla evlenmesi şer'an hiçbir şekilde mümkün olmasaydı ya da boşamaya zorlanan koca katledilseydi, ailesine ve çocuklarına zarar verilseydi o zaman imtihan çok daha ağır olurdu. "Allah dileseydi onu daha ağırla sınırdı" sözü bu ve benzeri çok daha ağır imtihan hâllerine işaret etmektedir.

İmam Muhammed, ikrah kitabında Nehaî'nin mükrehin boşamasını geçerli gören ve imtihan olarak değerlendiren sözünden sonra Hz. Peygamber'den, sahâbeden ve

²⁷ Şeybânî, *el-Asl*, 7/298.

²⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/40.

tâbîinden pek çok rivayet zikreder. Birçoğu sonraki fukaha tarafından da alıntılanan rivayetler Nehaî'nin *cevaz* görüşünü destekler ve imtihan açıklamasını teyit eder.²⁹ Rivayetlerin açık ya da örtülü bir şekilde delalet ettiği *cevaz* görüşü ile maslahat arasındaki aykırılık imtihan anlayışı dikkate alınarak açıklanmalıdır. Başka bir ifadeyle eşler ve aile kurumu için olumsuz sonuçlar ve mağduriyetler doğuracağı açık olan görüşü çok sayıda rivayetle delillendirmek imtihan açıklamasını zorunlu kılar. Bu bağlamda kaynaklarda Hz. Peygamber'in "Ma'tûh ve aklına mağlup olanınki hariç her talâk caizdir"³⁰, "Ma'tûhun talâkı hariç her talâk caizdir"³¹ ve "Sabi ve ma'tûhun talâkı hariç bütün talâklar caizdir"³² sözlerine yer verilir. Sonuncu rivayet Hz. Ali, İbn Mesud ve İbn Abbas'a da nispet edilir.³³ İmam Muhammed mükrehin ve diğerlerinin boşamasının bu rivayette talâkı geçerli görülenlere dâhil edileceğini ifade eder.³⁴ Serahsî'nin açıklamalarına göre rivayette sabi ve ma'tûhun boşaması hariç bütün boşamalar lâzım görülmüştür. Mükreh ne sabidir ne de ma'tûhtur; ikrahla birlikte ehliyet ve sorumluluk devam ettiği için mükreh sabi ve ma'tûh manasında da değildir.³⁵ Kaynaklarda zikredilen başka bir rivayette kocasından nefret eden ve boşanma talebi kocası tarafından dikkate alınmayan bir kadından bahsedilir. Kadın kocası uyurken kılıcını alıp karnına dayar ve uyanması için kocasını ayağıyla dürter. Kocasını uyanınca "Vallahi bununla seni öldürecekim ya da beni boşayacaksın" der. Bunun üzerine koca karısını üç talâkla boşar. Koca, Hz. Ömer'e gelir ve yardım ister. Ömer, kadının çok kötü bir iş yaptığını söyler fakat boşamayı onaylar.³⁶ Bir rivayete göre Said b. el-Müseyyeb'e (öl. 94/713) kölesini, karısını boşayana kadar döven bir adamdan bahsedilince "Yaptığı ne kadar da kötü!" demiştir. Bu rivayetin isnadında yer alan Yahya b. Said'in "Yani [Said] onu [boşamayı] caiz gördü" dediği ifade edilir.³⁷ Serahsî, Said b. el-Müseyyeb'in bu rivayette kölenin rızâsı olmadan ikrahla karısından tefrik edilmesini geçerli (caiz) gördüğünü ifade eder.³⁸ Kaynaklarda Halife Ömer b. Abdülaziz'in (öl. 101/720) ikrah altındaki kişinin boşamasına *cevaz* verdiği yazılıdır.³⁹ Tâbîî hadis âlimi Şâbî'nin (öl. 104/722) "Sultan talâka icbar

²⁹ Serahsî, mükrehin boşaması hususunda tâbîî âlimleri arasındaki anlaşmazlığın meşhur olduğunu ve onların Nehaî'nin görüşüne muvafık çok sayıda sözü bulunduğunu yazar. Serahsî, *el-Mebsût*, 24/40.

³⁰ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 5/7.

³¹ Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 8/443.

³² Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 8/443; Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 680a; Kâsânî, *Bedâ'ü's-sanâi*, 7/182.

³³ Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 680a; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/43.

³⁴ Şeybânî, *el-Asl*, 7/301.

³⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/43.

³⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 7/300; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/41.

³⁷ Şeybânî, *el-Asl*, 7/298-299; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/41.

³⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/41.

³⁹ Şeybânî, *el-Asl*, 7/298; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/40.

ederse talâk caizdir” dediği nakledilir.⁴⁰ Muhaddis ve fakih tâbiîlerden Ebû Kılâbe el-Cermî'nin (öl. 104/722) “Mükrehin talâkı caizdir” sözü aktarılır.⁴¹

Hanefî kaynaklarda yer alan bazı rivayetlerde boşamanın geri dönülemeyecek ve iptal edilemeyecek tasarruflardan olduğu anlatılır. Rivayetlerden birine göre bir kadın eline bir bıçak geçirip kocasının göğsüne oturur ve bıçağı boğazına dayayıp “Beni hemen üç talâkla boşa yoksa seni boğazlarım” der. Koca karısını vazgeçirmeye çalışır fakat başarılı olamayınca üç talâkla boşamak zorunda kalır. Olay Hz. Peygamber'e hikâye edilince “Talâkta kaylûle yoktur” buyurur.⁴² Hadis-i şerif başka bir yolla da rivayet edilmiştir. Anlatılana göre bir adam karısıyla bal hasadı için dağa çıkar. Adam bal almak için dağdan aşağı ipe sarkınca kadın bıçağı ipin üzerine koyar ve “Ya beni üç talâkla boşarsın ya da ipi keserim” der. Adam kadını üç talâkla boşar ve sonra fetva sormak için Hz. Peygamber'e gider. Hz. Peygamber “Talâkta kaylûle yoktur” buyurur ve talâkı onaylar.⁴³ Rivayetdeki “kaylûle” kelimesi fesih ve ikâle anlamına gelebilir. Nitekim Hanefî fakih Ebû Zeyd ed-Debûsî (öl. 430/1039) mükrehin ikâle ile feshe ihtimali olmayan talâk gibi sözlü tasarruflarının lâzım olduğunu belirtir.⁴⁴ Serahsî'ye göre “Talâkta kaylûle yoktur” sözü mükrehin boşamasının gerçekleştiğine delalet eder. “Kaylûle” ikâle ve fesih manasına alınır talâkın meydana geldikten sonra feshe ihtimali olmadığını gösterir. İkrahtan altın ikâleye muhtemel olan ve tam rızâ gerektiren -alışveriş ve kiralama gibikitler geçerli değildir.⁴⁵ Bir rivayette Hz. Ömer'in “Dört şey vardır ki söyleyen için gerekli olurlar. Bunlar boşama, köle azadı, nikâh ve sadaka/nezirdir” dediği aktarılır.⁴⁶ Hz. Ömer'e nispet edilen bir diğer rivayette aynı tasarruflardan kapalı (mübhemât), kilitli (mukfelât) ve kendilerinde dönüş olmayan şeyler diye bahsedilir.⁴⁷ Serahsî'nin ifadelerine göre bu rivayetdeki “mübhem” sözü mezkûr tasarrufların -ikrahtan altın olmasın- geçerlilik yönünden tek bir nitelikle gerçekleştiği anlamına gelir. “Mukfel” sözü ise tasarrufların özür sebebiyle dönüşe imkân vermeden gerçekleştiğine delalet eder.⁴⁸ Rivayetin manası kişinin mükellef ve talâkı mahallinde meydana getirmiş olmasıdır. Bu

⁴⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 7/301; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/42; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 5/5.

⁴¹ Şeybânî, *el-Asl*, 7/300, 301; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/42.

⁴² Şeybânî, *el-Asl*, 7/299; Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 680a; Serahsî, *el-Mebsût*, 6/177; 24/41; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 5/6. İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadir*, 3/471.

⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/41.

⁴⁴ Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 679a.

⁴⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/41.

⁴⁶ Şeybânî, *el-Asl*, 7/300; Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 680a; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/42.

⁴⁷ Şeybânî, *el-Asl*, 7/300; Serahsî, *el-Mebsût*, 6/177; 24/42; İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-kadir*, 3/471.

⁴⁸ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/42.

nedenle isteyerek boşayan gibidir. Yani ikrah sorumluluğu ortadan kaldırmaz. Zorlanan şeylerle zorlanmayanlar arasında sorumluluk yönünden fark yoktur.⁴⁹

Hanefî kaynaklarda talâkın ciddiyet ve hezl hâlinde geçerli olan ve oyun kabul etmeyen tasarruflar arasında olduğunu gösteren birçok rivayete yer verilir. Bu rivayetlerin birinde Hz. Peygamber'in talâk, nikâh ve ricatı ciddi ciddi, şakası da ciddi tasarruflar olarak nitelediği görülür.⁵⁰ Başka bir rivayette ciddi ciddi, şakası da ciddi tasarruflar talâk, köle azadı ve nikâh olarak sayılır.⁵¹ Hanefî fakih Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Cessâs'ın (öl. 370/981) ifadelerine göre Hz. Peygamber'in bu rivayetlerde ciddi olanla şaka yapanı, biri lafzın hükmünü kastederken diğersinin kastetmemesine rağmen eşitlemesi talâk lafzı söylediğinde boşamanın gerçekleştiği anlamına gelir. Boşamayı istemek talâk lafzından hükmü kaldırmaz.⁵² Hz. Ali, Ebü'd-Derdâ ve Said b. el-Müseyyeb'e nispet edilen ve "Üç şey vardır ki kendilerinde oyun yoktur" şeklinde başlayan rivayetler boşama, köle azadı, nikâh ya da sadaka tasarruflarını içerir.⁵³ Bu rivayetler mükrehin mezkûr tasarruflarının geçerli olduğunu delillendirmek için kullanılmaktadır: Tasarrufların gerçekleşmesi ilgili lafızların ciddiyetle söylenmiş olmasına bağlıdır. Ciddiyetin zıddı olan hezl tıpkı ikrah gibi tasarrufun hükmünü ihtiyar etmeye ve ona razı olmaya zıt bir durumdur. Söz konusu tasarrufların ciddiyete zıt durumun varlığıyla meydana gelmesi imkânsız değilse o zaman ikrah sebebiyle meydana gelmesi de imkânsız değildir.⁵⁴

Görüldüğü üzere Hanefî fakihler mükrehin boşamasının geçerli olduğuna dair muhakemelerini ihtiyar-ehliyet-sorumluluk ve imtihan-ehliyet-sorumluluk hatlarında temellendirmenin yanında çok sayıda rivayetle desteklemektedir. Mezhep içinde hukuk tekniği yönünden iyi temellendirilmiş, yaratılışın temel amacı olarak ifade edilen kulluk ve imtihanla açıklanmış ve çok sayıda rivayetle delillendirilmiş ihtilafsız bir görüş söz konusudur. Kurucu mezhep imamlarının ittifak ettiği bu zâhirî'r-rivâye görüş sonraki Hanefî fakihler tarafından da fetvaya esas kabul edilmiş ve böylece mezhep içinde bir tür dokunulmazlık kazanmıştır.

2. Osmanlı Dönemi Fetvalarında Mükrehin Boşamasının Geçerliliği

Başta şeyhülislâmlar olmak üzere Anadolu ve Rumeli'de görev yapan Osmanlı müftüleri prensip olarak fetvalarını, 16. yüzyılın ikinci yarısına doğru bir tür resmî

⁴⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/177-78.

⁵⁰ Şeybânî, *el-Asl*, 7/301; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/42; Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 5/7.

⁵¹ Şeybânî, *el-Asl*, 7/314; Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 680a; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 2/8.

⁵² Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, 5/7.

⁵³ Şeybânî, *el-Asl*, 7/300; Debûsî, *el-Esrâr* (Ayasofya, 1019), 680b; Serahsî, *el-Mebsût*, 24/42.

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 24/39, 42.

mezhep konumu kazanan Hanefî mezhebine dayandırmak zorundaydı. Genel kural her müftünün, müsteftî başka bir mezhebe mensup olsa bile fetvasını kendi mezhebinin görüşlerine dayandırmasıydı.⁵⁵ Fetvanın kazâ süreçleriyle yakın ilişkisi, Hanefî mezhebinin sahih görüşlerine göre karar veren mahkemeyi gözetmelerini gerektiriyordu.⁵⁶ Mezhebin ikrah altında boşamayı geçerli sayan sahih görüşüne aykırı fetva vermeleri, merkezî hukuk siyasetiyle uyumlu olmadığı gibi mezhebin fetva usulü ve iç hiyerarşisiyle de uyumlu değildi. Osmanlı müftülerinin sıklıkla müracaat ettikleri *el-Fetâva'l-Hâniyye*'nin hemen girişinde mezhep ashabından rivayet edilen ihtilafsız zâhirü'r-rivâye meselelerde onların görüşleriyle fetva vermeleri gerektiği ve müctehid olsalar bile başka bir görüşle fetva veremeyecekleri yazılıydı. Eserin müellifi olan Hanefî fakih Kâdîhan el-Özkendî'nin (öl. 592/1196) ifadelerine göre aşikâr olan şey doğru ichtihadın ashabımızla birlikte olması ve onların görüşlerinin ötesine geçmemesiydi. Müftünün ichtihadı onların ichtihadına ulaşmazdı. Onlara muhalefet eden görüşe bakılmazdı ve hücceti kabul edilmezdi. Çünkü onlar deliller hakkında derin malumat edinmişler; sahih ve sabit olanlarla böyle olmayanları birbirinden ayırt etmişlerdi.⁵⁷ Bu yaklaşıma göre ikrah altında boşamayı geçerli sayan ihtilafsız zâhirü'r-rivâye görüşe aykırı fetvalar muteber sayılmayacaktı. Öte yandan hukuk geleneği sadece boşamayı değil, aynı kategoride yer alan nikâh, köle azadı, nezir, yemin ve sadaka gibi bazıları ibadet özelliği taşıyan bir dizi tasarrufu da ikrah altında geçerli sayıyordu. İkrahin talâka etkisi hakkında alınacak bir inisiyatif çok daha kapsamlı bir etki meydana getirecekti. Nihayet mükrehin boşamasının geçerli oluşu itaat, teslimiyet ve sabırla karşılanmayı gerektiren imtihan anlamı içeriyordu. İkrah altında boşamayı geçersiz sayan fetvalar, imtihanın gerçekleştiği zeminin altını oyabilirdi. Bütün bu sebepler Osmanlı müftülerinin, çok sayıda aile hukuku probleminde sorumlu olmasına rağmen mükrehin boşamasını geçersiz sayan görüşe sıkı sıkıya bağlı kalmalarını gerektirecektir.

Osmanlı müftülerinin Hanefî mezhebinin ikrahi muteber sayan görüşüne sıkı sıkıya bağlı oldukları, fetvalarından anlaşılabilir. Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (öl. 982/1574) bir fetvasında sancakbeyinin bir kişiye eziyet edip karısına talâk verdirmesi hâlinde talâkın meydana geleceğini, ikrahin talâk nev'inden olan tasarruflara

⁵⁵ Uriel Heyd, "Some Aspects of the Ottoman Fetva", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32/1 (1969), 56.

⁵⁶ 952/1546 yılında Budin kadılığına tayin edilen Bedrüddin Efendi'ye verilen ve Kanûnî'nin tuğrası bulunan beratta "... ve buyurdum ki varıp kazâ-i mezbûrda kadı ve hâkim olup icrây-ı ahkâm-ı şerâyi-i nebeviyye ve infâz-ı evâmîr ve nevâhi-i ilâhiye mütemessik olup şer-i kavîmden tecavüz eylemeye ve eimme-i Hanefiyyeden akvâl-i muhtelife vâki olan mesâilde kema yenbağî tetebbu edip esahh-ı ekvâli bulup anımla amel eyleye..." denilmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965), 113.

⁵⁷ Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, 1/2-3.

zarar vermeyeceğini ve talâk hükmünün hemen oluşacağını belirtir.⁵⁸ Başka bir fetvasında bir kimsenin ikrah altında karısına talâk vermesi hâlinde boşamanın meydana geleceğini ifade eder.⁵⁹ Şeyhülislâm Hocaîzâde Esad Efendi'ye (öl. 1034/1625) sorulan bir meseleye göre bir kişi babasına karısını boşaması için vekâlet verir. Baba boşamayı gerçekleştirir ve mahkemede kayıt altına aldırır. Müsteftî babanın daha sonra boşamayı ikrah altında gerçekleştirdiğini söylemesi hâlinde tarafların evliliği devam ettirip ettirmeyeceğini öğrenmek ister. Şeyhülislâm boşama ric'î değilse evliliğin devam ettirilmeyeceği görüşündedir.⁶⁰ Çünkü talâkın ikrah altında verilmiş olması boşamanın meydana gelmesine mani değildir. Fakat ikrah altındaki boşama ric'î talâkla gerçekleşmişse iddet sırasında dönüş mümkündür. Şeyhülislâm Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi (öl. 1053/1644) bir fetvasında iki kişi tarafından karısını üç talâk boşamaya *ikrah-ı muteber* ile zorlanan bir kimsenin ikrah altında gerçekleştirdiği boşamanın vaki olacağını ifade eder.⁶¹ İkrah altında gerçekleşen üç talâk boşamayla geçici evlenme engeli oluşur ve evliliğin tekrar tesis edilmesi ancak hülden sonra mümkün olur. Nitekim Yahyâ Efendi başka bir fetvasında cebir ve ikrahla karısını üç talâk boşayan kişinin hütle olmadan eski karısıyla evlenemeyeceğine fetva verir.⁶² Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin (öl. 1068/1658) fetvalarının yer aldığı bir mecmuada talâk bölümünün ilk iki meselesi mükrehin boşamasıyla ilgilidir. "İkrah ile olan talâk vâki olur mu?" ve "Zeyd zevcesi Hind'i mükrehen tatlık eylese talâk vâki olur mu?" şeklindeki meselelere Karaçelebizâde, "Olur" cevabını vermektedir. Kenarda *Mülteka'l-ebhur*'dan her akıllı balığ kocanın velev ki ikrah altında veya sarhoşken olsun boşamasının geçerli olacağını ifade eden bir nakil vardır.⁶³ Daha sonra gelen birçok Osmanlı müftüsü bazen önemsiz farklılıklarla "İkrah ile olan talâk (şer'an) vâki olur mu? el-Cevab: Olur" fetvasını tekrarlar. Ya da farklı şekillerde formüle edilen fetvalarda mükrehin boşamasının muteber olduğunu ifade eder. Fetvaların nükküllerinde *Kûdûrî*, *Bidâyetü'l-mübtedî*, *el-Hidâye*, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, *Muhîtü'l-Burhânî*, *el-Muhtâr*, *Tatarhâniyye* ve *Mülteka'l-ebhur* gibi mezhebin

⁵⁸ Bozanîzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 47b; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 3407), 259b; *Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 914), 268a; İbrahim b. eş-Şeyh İsmail el-Kastamonî, *Fetâvâ-yı Hallî* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1193), 344a.

⁵⁹ Bozanîzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 47b (kenarda).

⁶⁰ Hocaîzâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 1/31b-32a.

⁶¹ Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1116), 242b; *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 266b.

⁶² Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 35a.

⁶³ Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1048), 14b.

muteber kaynaklarından mükrehin boşamasının muteber olduğuna dair yapılmış alıntılar yer alır.⁶⁴

Hanefî hukuk geleneğinde ikrahın muteber olması/hukuken gerçekleşmiş sayılması için mükrihin tehdidini gerçekleştirmeye muktedir olması şarttır. Ebû Hanîfe'ye göre muteber ikrah sadece sultandan, Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre tehdidini gerçekleştirebilecek her kişiden gelebilir.⁶⁵ Fetvanın ikinci görüşe göre verileceğini yazan kaynaklar bunun bir asır ve zaman ihtilafı olduğunu; hüccet ve burhan ihtilafı olmadığını belirtirler.⁶⁶ Osmanlı müftüleri ikrahi uygulayan merci ile ilgili olarak kurucu imamlar arasındaki ihtilaftan bahsederler ve fetvanın İmameyn'in görüşüne göre olduğunu hatırlatırlar.⁶⁷ Verdikleri fetvalarda İmameyn'in görüşünü esas alırlar. Şeyhülislâm Çatalcalı Ali Efendi'ye (öl. 1103/1692) sorulan bir meselede anlatılana göre bir kasabada yaşayan eşler *muhâlea* yaptıktan sonra kadın muhâleanın *ikrah-ı muteber* ile olduğunu dâva edip şer'an ispatlar ve mahkeme kararından sonra mehrini geri alır. Müsteftî eski kocanın "Kasaba-i mezbûrede bey ve kadı olmakla ikrah mütehakkak olmaz" diyerek mehri geri alıp alamayacağını öğrenmek ister. Ali Efendi'nin cevabı olumsuzdur. Fetvanın altındaki nakilde sultan olsun hırsız olsun, mükrihin tehdidini gerçekleştirme gücünün bulunması şartının, -İmameyn'in görüşüne uygun olarak- ikrahın her zalimden, her mekânda ve zamanda meydana gelebileceğine işaret ettiği belirtilir.⁶⁸ Müftüler ikrahın meydana gelmesi için vuku bulduğu yerde hükümetin veya hâkimin

⁶⁴ Minkârîzâde Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854), 108b; Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1311), 1/73; Kadızâde Muhammed Ârif b. Muhammed el-Erzurumî, *Bahrü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 605), 75a; Mehmed Karahisârî, *Fetâvâ-yı Karahisârî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924), 25b; Seyyid Muhammed Rızâ b. Ahmed el-Kırımî, *Fetâvâ-yı Rızâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3534), 120a; Hasan b. Ali el-Kayserî, *Semhatü'l-Ebrâr fi beyân-i gumûzi'l-esrâr* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 69a; Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa el-Erzurumî, *Sefinetü'l-fetâvâ* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 1330), 1/104b, Abdüselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüselâm* (Kütahya: Tavşanlı Zeytinolu İlçe Halk Kütüphanesi, 154), 45b; Âkîfzâde Abdürrahim b. İsmail el-Amasî, *Mecelletü'l-mehâkim* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 274), 300a; Kasım el-Benderî, *el-Vâkiâtü'l-kebîretü'l-Girâdiyye* (İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 162), 45b; İbrahim el-Kastamonî, *Fetâvâ-yı Hallî* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1193), 36b.

⁶⁵ Serahsî, *el-Mebûsât*, 21/59; Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, 3/483; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi*, 7/176.

⁶⁶ Kâdîhan, *el-Fetâva'l-Hâniyye*, 3/483; İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsati'l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 0673), 266a; Bezzâzî, *el-Fetâva'l-Bezzâziyye*, 3/129; Şeyhîzâde, *Mecmau'l-enhur*, 4/39.

⁶⁷ *Kitâb-Fetâva's-Sivâsiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 487), 139a; Mevlânâ Pîrî Efendi, *Suverü'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 243), 178b; Abdüselâm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdüselâm* (Zeytinolu İlçe Halk Kütüphanesi, 154), 306a; *Fevâidü'l-fetâvâ* (Ankara: Millet Genel Kütüphanesi, Reşid Efendi, 266), 173b.

⁶⁸ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, 2/205.

olmamasını şart görmezler. Bu nedenle “Dârü’s-saltanatı’l-Âliyye olan belde-i Kostantiniyye’de ikrâh-ı mûteber vukûu mümkün olur mu?”, “Dâr-ı saltanat-ı Osmâniyye olan Kostantiniyye’de ikrah mûteber olur mu?”, “Nefs-i İstanbul’da ikrah vâki (olmak mümkün) olur mu?”, “İstanbul’da ikrah vâki olur mu?”, “İstanbul’da ve Edirne’de ve Bursa’da ikrâh-ı mûteber vukûu mümkün olur mu?” ve “Kadı ve mütfisi ve vâlisi olan beldede ikrâh-ı mûteber vukûu mûteber olur mu” gibi sorulara olumlu cevap verirler⁶⁹ ve hâkimin meclisinin ikrahın sıhhatini engellemeyeceğini ifade ederler.⁷⁰

Hanefî geleneğinde ikrahın muteber olması için mükrehin tehdidin hemen gerçekleşeceğini bilmesi ve bundan endişe etmesi, yapmaya zorlandığı şeyin (mükreh-aleyh) ikrahtan önce kaçındığı bir iş ya da tasarruf olması ve tehdidin (mükreh-bih) öldürme, bir uzvu itlaf etme veya rızâyı ortadan kaldıracak şekilde keder verici olması gibi şartlar da aranır.⁷¹ Ancak şartların mevcudiyeti, boşamanın meydana gelmesinde değil, mehrin tazmin ettirilmesinde etkilidir: Boşama; muteber ikrahta tazminle, muteber olmayan ikrahta tazminsiz meydana gelir. Mükreh zifaktan sonra tesmiye varsa mehrin yarısını, tesmiye yoksa müt’ayı mükrihe tazmin ettirir. Zifaktan sonraki boşamalarda tazmin yoktur.⁷² Osmanlı müftüleri fetvalarını kaleme alırken bu kuralları dikate alırlar. Ebüssuûd Efendi bir fetvasında sancakbeyinin bir kişiye eziyet edip karısına talâk verdirmesi hâlinde talâkın meydana geleceğini ifade ettikten sonra henüz zıfaf gerçekleşmemişse ödenecek yarım mehrin mükrihe tazmin ettirilebileceğini söyleyerek mağdur kocayı teselli eder.⁷³ Vânî Mehmed Efendi (öl. 1096/1685) bir zalimin bir kişiye ikrah ve cebirle karısını boşattırması hâlinde şer’an boşama vaki olur mu diye soran müsteftîye şöyle cevap verir: Eğer ikrah zifaktan önce ise boşama vaki olup yarım mehir gerekir ve koca yarım mehri mükrihe tazmin ettirir; eğer zifaktan sonra ise yine

⁶⁹ Yenişehirli Abdullah b. Mehmed, *Behcetü’l-fetâvâ mea’n-nukûl* (İstanbul: Dârü’t-Tıbbâti’l-Âmire, 1266), 531; Seyyid İbrahim Edhem b. Kadızâde Muhammed Ârif, *Nehriyyetü’l-fetâvâ* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1590), 216a; Kadızâde Muhammed Ârif, *Bahrü’l-fetâvâ* (Hamidiye, 605), 135b; Hasan el-Kayserî, *Semhatü’l-Ebrâr* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384), 459a; Âkifzâde, *Mecelletü’l-mehâkim* (Kasidecizâde, 274), 300a.

⁷⁰ Âkifzâde, *Mecelletü’l-mehâkim* (Kasidecizâde, 274), 300b.

⁷¹ Serahsî, *el-Mebûsât*, 24/39-40; Kâsânî, *Bedâi’ü’s-sanâi’*, 7/176; Merginânî, *el-Hidâye*, 9/239; Abdülaziz el-Buhârî, *Keşfü’l-esrâr*, 4/538; Süleyman b. Veli el-Ankaravî, *Tercümetü’l-Gurer ve’d-Dürer* (İstanbul: Dârü’t-Tıbbâti’l-Âmire, 1292), 2/142; Mevkûfâtî, *Mülteka Tercümesi*, 2/161-62.

⁷² Şeybânî, *el-Asl*, 7/314; Tahâvî, *Muhtasarü’t-Tahâvî*, 407; Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, 8/443; Kâdîhan, *el-Fetâvâ’l-Hâniyye*, 3/488; İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsatü’l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 0673), 265b; Kemalpaşazâde, *el-İzah*, 2/342; Şeyhîzâde, *Mecmau’l-enhur*, 4/46-47.

⁷³ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 47b; Çorlulu Sinan, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 3407), 259b; *Mecmûatü’l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 268a; İbrahim el-Kastamonî, *Fetâvâ-yı Hallî* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1193), 344a.

boşama vaki olup tam mehir gerekir fakat mükrihe tazmin gerekmez.⁷⁴ Diğer bazı fetvalarda örfi yetkililerin yeni evli bir kimseyi ölümle tehdit edip karısını halvet ve zifaktan önce muteber ikrahla bâin talâk boşatması hâlinde o kimsenin yarım mehir için örfi yetkililere rücu edebileceği ifade edilmektedir.⁷⁵

Osmanlı fetva mecmualarında yer alan çok sayıda mesele ehl-i örfün, eşkıyanın ve zorbaların (mütegalibe) tebaaya baskı uygulayıp eşlerini ikrah altında boşattığına işaret eder. Ebüssuûd Efendi ehl-i örfün “Elbette avradını üç talâk boşa ve illâ seni darb ederim” şeklinde tehdit ettiği kişinin korkarak “Üç talâk boş olsun” demesi hâlinde şer’an üç talâk boşamanın meydana geleceğini söyler.⁷⁶ Mağdurun ikrah altında açıkça izafe etmeden üç talâk boşadığı kişi soruda ifade edildiği üzere karısıdır. Çünkü cevap sorunun içeriğine yönelik olarak verilmiştir.⁷⁷ Nitekim Şeyhülislâm Kadızâde Ahmed Efendi (öl. 988/1580) ehl-i örfün ikrah edip karın bâin talâk boş olsun mu diye sorduğu kişinin sadece olsun demesi hâlinde “Cevab sualde olanı mütezammın” olduğundan bâin talâkın meydana geleceğine fetva verir.⁷⁸ Şeyhülislâm Abdülkadir Şeyhî Efendi (öl. 1002/1594) ehl-i örfün birkaç kişinin alet-i harble bir kimseye gelip karısını üç talâk boşamazsa kendisini öldüreceklerini söylemesi üzerine o kimsenin korkup ikrah altında karısını üç talâk boşaması hâlinde boşamanın meydana geleceğini ifade eder.⁷⁹ ikrah altında karısını üç talâk boşamış olan bir koca rızâsı bulunmasa bile beynûnet-i kübra/hürmet-i galîze olarak ifade edilen geçici evlenme engeli meydana getirmiştir ve artık eski karısı sayılan kadınla yeniden evlenebilmek için hülleyle katlanmak zorundadır. Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi, bir zorbanın bir kişiye işkence tehdidi altında ikrahla karısını boşattırması hâlinde boşamanın geçerli olacağı kanaatinde dir.⁸⁰ Yahyâ Efendi’ye sorulan bir meseleye göre bir kimse bakire bir kızla nikâhlanıp mehr-i muacel olarak yirmi bin akçe, kıymetli eşya ve elbise gönderdikten sonra Celâlî taifesinden birkaç kimse kendisini “(Karımı) tatlık eyle ve illâ seni katlederiz” diye tehdit eder.

⁷⁴ Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbî el-Vânî, *Fetâvâ-yı Bistâmî* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 989), 169a-b.

⁷⁵ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde* (Yazma Eserler, 0854), 90a. Menteşzâde Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm* (İstanbul: Dârü’t-Tıbâatî’l-Ma’mûre, 1243), 1/199.

⁷⁶ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 50a.

⁷⁷ Ebüssuûd Efendi’nin *el-Fetâva’l-Hâniyye*’den nakline göre sultan bir kişiye kendisini karısını boşamaya vekil etmesi hususunda ikrahta bulunduğu adam dayak ve hapisten korkarak “Sen vekilimsin” dese ve vekil karısını boşadıktan sonra adam “Sen vekilimsin sözümle talâkı kastetmemişim” dese tasdik olunmaz. Çünkü o kişi sultanın “Beni karımı boşamaya vekil et” sözüne cevap vermiştir. Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 51a.

⁷⁸ *Mecmûatü’l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 43a.

⁷⁹ Boyabâdî, *Mecmûatü’l-fetâvâ* (Şehit Ali Paşa, 1067), 33a.

⁸⁰ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi* (Serez, 1116), 30a.

Bunun üzerine mükreh henüz zıfâf gerçekleşmeden karısını boşar. Müsteftî talâkın şer‘an muteber olup olmadığını öğrenmek istemektedir. Şeyhülislâm talâkın şer‘an muteber olduğu görüşündedir.⁸¹ Zifâftan önceki boşamalar sarîh lafızlarla gerçekleşse bile bâin hükmünde olduğundan evlilik kesin olarak sona ermiştir. Yine de boşama üç talâkla gerçekleşmediği için evlilik birliğinin hüllesiz yeni bir nikâhla tesis edilmesi mümkündür. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*’de yer alan bir fetvada bir zorbanın bir kişiye karısını boşamasını, aksi hâlde kendisini öldüreceğini söyleyerek *ikrah-ı muteber* ettiği anlatılır. Fetvaya göre *ikrah* altındaki kişi karısını bâin talâkla boşarsa talâk muteber olur.⁸² Talâkın niteliği soruda zikredilmediği hâlde cevapta bâin olarak belirtilmiştir. Gerçekte boşama ric‘î talâkla gerçekleşmiş olsa bile muteberdir. Fakat ayrılığın hukuken gerçekleşmesi iddet süresinin sonuna kadar askıya alınmış olur. Aynı mecmuada yer alan başka bir fetvada “Mütegallibeden Zeyd Amr’a ‘Elbette zevcen Hind’i tatlık eyle ve illâ seni katl ederim’ deyu tahvîf edip *ikrah-ı mûteber* etmekle Amr Hind’i mükrehen talâk-ı bâin ile tatlık eylese Hind üzerine talâk vâki olur mu?” sorusuna olur cevabı verilir.⁸³ Bu fetvaların tamamı *ikrah* altında verilen doğrudan (*tencîz*) talâklarla ilgilidir. Ehl-i örfün, eşkıyanın, zorbarların ve hatta kadıların insanları şarta bağlı olarak (ta‘lik) talâk/üç talâk vermeye zorladığını gösteren fetvaların sayısı çok daha fazladır.⁸⁴ Evlilik birliğini rızâsız bitiren, bazen geçici evlenme engeli oluşturan ve hülle gerektiren bütün bu fetvalar eşlerin, aile kurumunun ve toplumun maslahatından ziyade geleneğin ve resmî hukuk siyasetinin dikkate alındığı izlenimi uyandırabilir. Osmanlı müftüleri, fetvalarını dayandırdıkları hukuki gelenekten hareketle mağdurlara bu süreci Allah’ın bir sınaması olarak kabul edip sabır göstermelerini tavsiye etmiş olmalıdırlar.

Osmanlı müftüleri Hanefî mezhebinin *ikrah* altında boşamayı geçerli sayan görüşünün otorite sahiplerince suistimal edilmesini önlemek için hukuk geleneğinde üretilmiş bazı çareler önermişlerdir. Fetvalarında *ikrah* altında olan kişinin boşama lafzını yalan *ikrar*/haber anlamında kullanması, kinaî lafızla talâk dışında bir mana kastetmesi veya istisnaya başvurması hâllerinde boşamanın geçerli olmayacağını ifade etmişlerdir. Hanefî geleneğinde *ikrar*, doğru ile yalan arasında bir haber olarak kabul edilir. Zorlama yokken haberin doğruluk yönü, zorlama varken -rızâ ortadan kalktığı için- yalan yönü

⁸¹ *Mecmûatü'l-fevâid* (Esad Efendi, 914), 266b.

⁸² Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/230.

⁸³ Abdürrahîm Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, 1/230.

⁸⁴ Bk. Muharrem Midilli, “Osmanlı Toplum Hayatından Fetvalara Yansıyan Boşama Yeminleri, İhlaller ve Müftülerin Önerdiği Hukuki Çareler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 771; a.mlf. “Osmanlı Toplumunda Ehl-i Örfün İkrâh Altında Ettirdiği Boşama Yeminlerine Karşı Müftülerin Formülleri”, *İslâm Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2024), 33-57.

tercih edilir. Mükrehin boşama lafzını kötülüğü defetmek için söylediği düşünülür.⁸⁵ Ebüssuûd Efendi, ehl-i örfün, karısını boşadığını kabul etmeye zorladığı kişinin -gerçekte öyle olmadığı hâlde- karısını bâin olarak boşadığını söylemesi hâlinde eğer ikarda bulunmuşsa boşamanın meydana gelmeyeceğine fetva verir. Fetvanın sonunda *Hulâsatü'l-fetâvâ*'dan “Bir kişi bir şeyi ikrar etmeye ikrah olursa ve onu ikrar ederse kendisine bir şey gerekmez. Yani talâkı, köle azadını vs. ikrar etmeye ikrah olursa” ibaresi nakledilmiştir.⁸⁶ Böylece ikrah altında karısını boşayan kişi talâk lafzıyla inşa değil, geçmişten haber verme manası kastettiğinde boşama meydana gelmemiş olur. Mükreh kinâî lafız kullanıp boşama dışında başka bir mana kastederse yine boşama meydana gelmez. Hocazâde Esad Efendi'ye sorulan bir meselede *kuvvet-i kâhura* sahibi olan bir Celâlî eşkiyasının bir kişiye, karısını boşamasını aksi hâlde kendisini döveceğini, belki de katledeceğini söylediği ifade edilir. Korkuya kapılan kişi talâk kast etmeden “nefsinden zarar defîçün” kalbinden başka bir şeye niyet ederek “geçtim” der. Müsteftâ *şer'an* talâkın meydana gelip gelmediğini öğrenmek istemektedir. Şeyhülislâm talâkın meydana gelmediği görüşündedir.⁸⁷ Zira “geçtim” kinayeli bir lafız olduğundan boşamanın gerçekleşmesi niyete bağlıdır. Lafız kullanan kişi başka bir şeye niyet etmiştir. Osmanlı müftülerinin mükrehin boşamasını etkisiz kılma yollarından bir diğeri istisnadır. Mükreh boşama lafzına, tabii fasılalar dışında sükût etmeden ve duraksamadan asgari iştirilecek miktarda inşallah gibi kesinliği ortadan kaldıran bir kelime eklerse boşama gerçekleşmez. Bir fetvada ehl-i örf korkusundan karısını üç talâk boşadığı sırada kendi duyacağı miktarda inşallah diyen kişinin karısının *şer'an* üç talâk boş olmayacağı ifade edilir.⁸⁸ Abdürrahim Efendi'nin bir fetvasına göre bir zorba; salih ve ehl-i takva olan bir kişiye karısını üç talâk boşamasını söyleyince o kişi “Zevcem Hind üç talâk boş olsun” demiştir. Karısı boş olduğunu söyleyip dâva açınca “Ben olsun lafzına muttasıl nefsim istima edecek mertebe inşallah demiş idim” diyerek dâvayı defetmek istemiştir. Müsteftâ bu kişi yemin ederse tasdik olunur mu diye sormaktadır. Şeyhülislâm, kadı durumu değerlendirip onay verirse sözünün yeminiyle birlikte muteber olacağı görüşündedir.⁸⁹ Müftülerin bu gibi çarelerle mezhebin ikrah altında boşamayı geçerli sayan yerleşik ictihadını ve zemin hazırladığı olumsuzlukları dengelemek istedikleri anlaşılmaktadır.

⁸⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 6/178; 24/51; Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 3/131; Merginânî, *el-Hidâye*, 9/241; Ankaravî, *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*, 2/144.

⁸⁶ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi* (Şehit Ali Paşa, 1028), 62b; İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsatü'l-fetâvâ* (Yazma Eserler, 0673), 265b.

⁸⁷ Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasidecizâde, 277), 18b.

⁸⁸ Veli b. Yûsuf (Yegan) el-İskilibî (drl.), *Mecmau'l-fetâvâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Çelebi Abdullah, 151), 87a.

⁸⁹ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1/230.

Hanefî geleneğinde mükrehin boşamasını geçerli sayan yerleşik ictihadın maslahata aykırı sonuçlarını izale etmek üzere yukarıdaki çarelere gerek bırakmayacak kazâî bir yol tanımlanmıştır: Hâkim *müctehedün fih* meselelerde diğer mezheplerin görüşleriyle karar verebilir ve bu yolla mükrehin boşamasını iptal edebilir. Bu bağlamda mükrehin talâkının iptal olduğuna karar verirse kararı nâfiz olur. Aynı şekilde sarhoşun boşaması ve şahitsiz kıyılan nikâh hakkında vereceği iptal ve cevaz kararları da nâfizdir.⁹⁰ Osmanlı hâkimleri ikrah altında meydana gelen boşamayı, mükrehin boşamasını geçerli görmeyen imamların görüşlerine dayanarak geçersiz sayabilirdi. Fakat hâkimlerin bu bağlamda iptal kararı vermeleri sultan tarafından yasaklandığı için nâfiz görülmemiştir. Nitekim Şeyhülislâm Sâdî Çelebi (öl. 945/1539) daha 16. yüzyılın ilk yarısında bir hâkimin; sarhoşun veya mükrehin boşamasının meydana gelmeyeceğine hükmetmesi hâlinde hükmünün *şer'an nâfiz* olmayacağına fetva vermiştir.⁹¹ Hocazâde Esad Efendi'ye göre hâkimin ikrah altında boşamayı geçersiz sayan imamların görüşüne dayanarak mükrehin boşamasının meydana gelmeyeceğine hükmetmesi *memnu* olduğundan nâfiz değildir.⁹² Bununla birlikte sonraki dönemlerde bazı kenar müftüleri Hanefî geleneğindeki kavilleri hatırlatmış, fetva gerekçesi saymış ve hatta fetva olarak formüle etmiştir. Vâni Mehmed Efendi, fetva mecmuasında her hangi bir açıklama yapmadan “(Hâkim) mükrehin talâkının bâtil olduğuna karar verirse kararı nâfiz olur ve eğer sarhoşun talâkının vaki olmamasına karar verirse nâfiz olur” anlamında Arapça bir nakilde bulunur.⁹³ Müftîzâde Muhammed b. Hamza -girişte değinildiği üzere- mezhep içinde hâkimin müctehedün fih bir mesele olan mükrehin talâkı hakkında iptal kararı vermesini nâfiz gören kavilleri, diğer mezheplerin görüşünün bütünüyle terk edilmediğine delil olarak gösterir ve fetva için gerekçe sayar. Ondan yaklaşık iki asır sonra Çorum müftüsü Leblebicizâde Ahmed Feyzi Efendi (öl. 1327/1909) mecmuasında⁹⁴ aynı konuya ilişkin çok sayıda fetva ve nakil zikreder. Mecmuada “Zeyd-i mükrehin talâkının vukûunun hilâfına hâkim butlânıyla hükmeylese hükm-i mezbûr şer'an nâfiz olur mu? el-Cevab: Olur” şeklinde bir fetva zikredilir ve ardından *Hulâsatü'l-fetâvâ* ve *el-Fetâvâ'l-Hâniyye*'ye atfen sırasıyla “(Hâkim) mükrehin talâkının butlânına karar verirse kararı nâfiz olur” ve “Bir hâkim mükrehin talâkının butlânına karar verirse sonra bu karar

⁹⁰ İftihârüddin el-Buhârî, *Hulâsatü'l-Fetâva*, (Yazma Eserler, 0673), 198b; Bezzâzî, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, 5/171, 173; Nişancızâde Muhammed b. Ahmed, *Nûru'l-ayn fi islâh-i Câmî'i'l-fusûleyin*, thk. Ahmed Avvad Abdurrahman Numeyrî er-Rifâî (Beyrut: Dârül-Kütübî'l-İlmiyye, 2022), 1/82.

⁹¹ Sâdî Çelebi, *Mecmûatü'l-Fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1073), 64; Boyabâdî, *Mecmûatü'l-fetâvâ* (Şehid Ali Paşa, 1067), 31b.

⁹² “Memnû olmakla olmaz”. Hocazâde Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Esad Efendi* (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157), 2/7a-b.

⁹³ Mehmed b. Bistâm el-Vâni, *Fetâvâ-yı Bistâmî* (Nadir Eserler-Türkçe, 989), 71a.

⁹⁴ Özen, “Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü”, 317.

mükrehin talâkını geçerli gören başka bir hâkime götürülürse ve bu hâkim evvelki hükmü iptal ederse iptali câiz olmaz” şeklinde nakillere yer verilir. Daha sonra çeşitli Hanefî kaynaklara atıfla “(Hâkim) ictihad mahallinde karar verdiğinde ve karara aykırı görüşte olduğunda Ebû Hanîfe’ye göre kararı nâfiz olur, fetva buna göredir” ve “Eğer bir hâkim âlimlerimizin kavillerinden bir kaville karar verirse sahih olur. Kıyamet gününe kadar hiçbir hâkim onu bozamaz” nakilleri aktarılır.⁹⁵ Bu aktarımlarda “İctihad ictihadı nakzetmez” kaidesinden ve mahkeme kararına esas teşkil eden ictihadî bir görüşün kazanacağı kuvvetle alternatif görüşlere üstün geleceği anlayışından hareket edilmektedir. Sayfanın üst kenarında “Zeyd-i mükrehin talâkının butlânı ve adem-i vukû ile hâkim hükmü ve kazâ eylese hükmü nâfiz olur mu? el-Cevab: Olur” diye bir fetva ve ardından Hanefî kaynaklardan “(Hâkim) mükrehin talâkının butlânına karar verirse kararı nâfiz olur” ve “(Hâkim) mükrehin talâkının iptaline veya şahitsiz nikâhın cevazına karar verirse nâfiz olur. Ancak kazâî meselenin müctehedün fih olduğu bilindiğinde nâfiz olur, bilinmediğinde nâfiz olmaz” şeklinde nakiller zikredilir.⁹⁶ Leblebicizâde’nin bütün bu fetva ve nakilleri sıralamasının muhtemel amacı, mükrehin boşamasını geçerli sayan görüşün zemin hazırladığı aile hukuku sorunlarına karşı gelenekte dile getirilmiş olan kazâî çözümü hatırlatmaktır. Ne var ki devamında zikredilen “Mesâil-i müctehedün fihâda âlimen bi’l-hilâf Zeyd-i kadının hükmü nâfiz ve makbûldür; talâk vâki olmaz deyu kütüb-i müteberede var ise de fi zamânına iftâdan ihrâz lâzımdır”⁹⁷ ifadeleri bu yolun, belli ki suistimale kapı aralama ve hukuki istikrara zarar verme riskinden dolayı fetvaya uygun görülmediğine işaret eder. Hâkimin mükrehin boşamasını iptal edebileceğini ifade eden fetvalar, resmî hukuk siyaseti dışında salt gelenekteki kavillerden nakledilerek formüle edilmiş olmalıdır. Başka bir ifadeyle gerçek hukuki hayatta verilmiş fetvalardan ziyade fıkıh kitaplarındaki ibarelerden oluşturulmuş gayri resmî menkul fetvalar söz konusudur. Merkezî otorite tarafından iptal kararı vermesi yasaklanmış hâkimler için referans teşkil etmezler. Hâkimin mükrehin boşaması hususunda vereceği iptal kararı, yasak ortadan kalktıktan sonra nâfiz olabilir. Bunun için yeni bir irâde-i seniyyeye ihtiyaç vardır.

1332/1914 tarihli fetvahâne nizamnamesinin altıncı maddesinde te’lif-i mesâil şubesi maslahat gereği diğer üç mezhebe ait bir görüşü tercihen muvafık görürse bu hususta gerekçeli bir mazbata düzenleyip fetva eminine tevdi edeceği ve mazbatanın içerdiği görüşün iftâ makamının onay ve arzı üzerine irâde-i seniyyeye iktiran ettikten

⁹⁵ Leblebicizâde Müftizâde Ahmed Fezî b. Ali Arif el-Çorumî, *Fetva Suretleri* (Çorum: İl Halk Kütüphanesi, 1674), 88b.

⁹⁶ Leblebicizâde, *Fetva Suretleri* (İl Halk Kütüphanesi, 1674), 88b.

⁹⁷ Leblebicizâde, *Fetva Suretleri* (İl Halk Kütüphanesi, 1674), 88b.

sonra iftâya esas olacağı ifade edilmektedir.⁹⁸ Nizamname uyarınca 1334/1916 tarihinde çıkarılan iki irâde-i seniyye ile sırasıyla kocanın gâib olması ve cünun, cüzzam ve baras gibi bir hastalığa yakalanması karısı için tefrik sebebi kabul edilmiştir.⁹⁹ Kocanın gâibliğini karısı için tefrik sebebi sayan irâde-i seniyyenin Fetvahâne-i Âli tarafından düzenlenmiş mazbatasında müctehedün fih meselelerde emîrû'l-mü'minîn hangi kavi ile amel olunmasına emir ve ferman buyurursa onunla amel etmek gerektiği hususu bütün fıkıh kitaplarında kaydedilmiş bulunduğu için irâde-i seniyye elde etme cihetine gidildiği belirtilmektedir.¹⁰⁰ Mazbatada yer alan bu gerekçe yukarıda bazı Osmanlı müftülerinin işaret ettiği üzere mükrehin boşaması hususunda üretilecek fetvayı da temellen-direbilir. Görünüşe göre mükrehin boşamasına ilişkin görüş diğer iki mesele gibi müstakil olarak değil, 1917 yılında yürürlüğe giren Hukûk-i Âile Kararnâmesi kapsamında irâde-i seniyyeye iktiran etmiştir. Kararnâmede talâk lafzının kocadan kerhen sadır olduğu mahkemede sabit olduktan sonra ona şer'an çare bulmamanın maslahata uygun olmadığı ve ayrıca ikrah altında boşamayı teşvik etmek anlamına geleceği ifade edilerek 105. maddenin "İkrah ile vukû bulan talâk muteber değildir" şeklinde yazılması "ahvâl-i zamana daha muvafık" görülmüştür.¹⁰¹ Hanefî mezhebinin ikrah altında boşamayı geçerli sayan görüşü özellikle kadınlar için hayli zararlı sonuçlar doğurmasına rağmen vaziyet ancak mükrehin boşamasını diğer mezheplerin ictihadları lehine geçersiz kabul eden Hukûk-i Âile Kararnâmesi ile düzeltilebilmiştir.¹⁰² Yürürlükte olduğu sürece müftülerin bu Kararnâmeyi dikkate alarak fetva vermesi gerekecektir.

Sonuç

Hanefîlerin ikrah altında boşamayı muteber sayan görüşü özelde eşlerin ve çocukların, genelde aile kurumunun ve toplumun maslahatına aykırı sonuçlar doğurmasına rağmen müftâbih olarak kalmıştır. Hanefî fakihler mükrehin ihtiyar ve ehliyet sahibi olduğu varsayımından hareketle boşamasının geçerli olduğu görüşündedir: Mükreh iki kötüden ehven olanını seçtiği için ihtiyar sahibidir. Ehliyeti buluş ve akılla sabit olduğu için ikrah altında ortadan kalkmaz. Daha da dikkat çekici olanı bazı Hanefî fakihlerin ikrah altında karısını boşayan kişinin durumunu naslarda yaratılışın genel amacı olarak ifade edilen kulluk ve imtihanla ilişkilendirmeleridir. Onlara göre mükrehin boşamasının geçerli olması Allah'ın bir sınamasıdır. İkrah altında karısını boşayan kişi sınıandığını bilmeli, başına gelen musibete sabretmeli ve daha ağır bir şekilde

⁹⁸ *Cerîde-i İlmiyye*, "Fetvahâne'nin Hey'et-i İftâiye Kısımına -Fetva Odasına- Ait Nizamnâme Sûretidir", 1/4 (1332), 156.

⁹⁹ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 153-155.

¹⁰⁰ Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 154-155.

¹⁰¹ *Cerîde-i İlmiyye*, "Hukûk-i Aile Kararnâmesi", 4/34 (1336), 1018.

¹⁰² Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, 118.

imtihan edilebileceğini unutmamalıdır. Mezhebin mağduriyet doğurabilen mezkûr yerleşik ictihadını, aynı zamanda dinî bir hüküm olmasından hareketle yaratılışın genel amacı bağlamında kulluk ve imtihanla ilişkilendirmek oldukça akıllıca bir harekettir. Kişiler muhtemel mağduriyetlerini kendi dinî yaşantılarında bir tür sınama olarak görüp kulluk bilinciyle karşılayacaklardır. Hanefî fakihler mükrehin boşamasının geçerli olduğuna dair görüşlerini Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbînden gelen çok sayıda rivayetle destekler. Rivayetlerde boşamanın ikrah altında geçerli olacağı, bir defa meydana geldikten sonra artık feshedilemeyeceği ve ciddiyetle ele alınması gerektiği ifade edilir. İkrahin sadece boşamayı değil, aynı kategorideki nikâh, köle azadı, nezir ve yemin gibi tasarrufları da aynı şekilde etkilediği kabul edilir. Hukukun çeşitli alanlarını ilgilendiren bu tasarrufların birinde alınacak inisiyatif sistematik olarak diğerlerine de etkileyebilir. Mezhep içinde hukuk tekniği yönünden iyi temellendirilmiş, maslahata aykırı yönleri dikkate alınarak kulluk ve imtihanla açıklanmış ve pek çok rivayetle delillendirilmiş meydan okunamaz bir görüş söz konusudur. İmtihan anlayışının da ima ettiği üzere bu görüş, bir yandan mükrehin kulluk bilinciyle sabretmesini gerektiren sonuçlar doğuracak, öte yandan meydan okunmaya karşı daima dirençli kalacaktır. Bu durum Hanefî mezhebinin hâkim olduğu yer ve zamanlarda, başta fetva mecmuaları olmak üzere fıkıh edebiyatından takip edilebilir. Nitekim Hanefî mezhebinin özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısına doğru önemli ölçüde hâkimiyet tesis ettiği Anadolu ve Rumeli’de mükrehin boşamasını geçerli sayan görüşün doğurduğu mağduriyetler ve müftülerin gelenekten ödün vermeyen yaklaşımları fetva mecmualarına yansımıştır.

Başta şeyhülislâmlar olmak üzere Anadolu ve Rumeli’de görev yapmış Osmanlı müftülerinin hiçbiri mezhebin ikrah altında boşamayı geçerli sayan görüşüne aykırı fetva vermemiş görünmektedir. Hanefî mezhebinin iç hiyerarşisi ve fetva usulü yanında, mezhebin 16. yüzyılın ikinci yarısına doğru özellikle Anadolu ve Rumeli’de bir tür resmi sıfatla hâkim hâle gelmesi, hukuk tekniği yönünden iyi temellendirilmiş, sayısız rivayetle desteklenmiş ve naslarda yaratılışın genel amacı olarak beyan edilen kulluk ve imtihanla açıklanmış ihtilafsız zâhirü’r-rivâye görüşüne göre hareket etmelerini zorunlu kılmıştır. Fetva ile kazâ arasındaki yakın ilişki, mezhebin sahîh görüşleriyle karar veren mahkemelerle uyumlu hareket etmeyi gerektirmiştir. Nitekim Osmanlı müftüleri örfi yetkililerin, eşkıyanın ve zorbaların ikrahı altında meydana gelen boşamaların geçerli olduğuna fetva vermişlerdir. Evlilik birliğini tarafların rızâsı olmadan sonra erdiren, kimi zaman geçici evlenme engeli oluşturup başta kadın olmak üzere bütün bir aile için zorlu süreçler içeren hülleyle zorunlu kılan, fazladan mehir ve nafaka ödemeyi gerektiren fetvalar vermeleri din ve mezhebe bağlılık, hukuki düzen, istikrar ve devamlılık gibi şer’î/umumi maslahatları kişisel menfaatlerden daha çok dikkate aldıklarını göstermektedir. Mağdurlara uğradıkları maddi ve manevi zararları Allah’ın bir sınaması

olarak kabul edip sabretmelerini tavsiye etmiş olmalıdırlar. Bununla birlikte insanları otorite sahiplerine karşı korumak, evlilik birliğini muhafaza etmek ve maddi/manevi zararları önlemek için hukuk geleneğinde üretilmiş çareler önermekten de geri durmamışlardır. Bazı kenar müftüleri hâkimlerin, ictihadî bir mesele olan mükrehin boşaması hakkında diğer mezheplerin görüşleriyle karar vermesini veya mükrehin boşamasını iptal etmesini nâfiz gören mezhep içi kavilleri hatırlatma, fetva gerekçesi sayma ve hatta fetva olarak formüle etme cesareti bile bulabilmiştir. Mükrehin boşamasını geçerli sayan yerleşik ictihadın muhtemel olumsuz sonuçlarını yumuşatabilecek bu kazâî yol, bir bakıma, 20. yüzyılın başlarında hazırlanan Hukûk-i Âile Kararnâmesinde resmî bir nitelik kazanmıştır. Kararnâme mahkemelerde mükrehin boşamasını geçersiz sayan görüşün uygulanmasını maslahata daha uygun bulmuştur. Zira İslâm hukukunun genel ilkeleri tebaa üzerindeki tasarrufların maslahata dayalı olmasını gerektirmektedir. Mükrehin boşamasını geçerli sayan görüş ise maslahatın yeterince gözetilmediği ve imtihan açıklamasının önem kazandığı bir muhakeme hattında üretilmiştir. Kişilerin kendi dinî yaşantılarında olumsuz sonuçlarını bir tür sınama olarak görüp kulluk bilinciyle karşılayacakları bu ve benzeri görüşlerin kanun hâline getirilip mahkeme kararlarına esas kılınması, tebaa üzerindeki tasarrufların maslahata dayalı olmasını gerektiren genel hukuk ilkesiyle tam olarak uyuşmayacaktı.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı TÜBİTAK Kariyer Geliştirme Programı (3501) kapsamında yürüttüğü 119K818 numaralı proje çalışmalarından üretmiştir./The author derived this research from the project studies numbered 119K818, which he carried out within the scope of TÜBİTAK Career Development Program (3501).

Kaynakça

Abdürrahim Efendi, Menteshzâde. *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Ma'mûre, 1243.

Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa el-Erzurumî. *Sefinetü'l-fetâvâ*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 1330, 0b-410b.

Abdüsselâm Efendi. *Fetâvâ-yı Abdüsselâm*. Kütahya: Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, 154, 0b-399b.

- Âkifzâde, Abdürrahim b. İsmail el-Amasî. *Mecelletü'l-mehâkim*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 274, 1b-378b.
- Ali Efendi, Çatalcalı. *Fetâvâ-yı Ali Efendi*. İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1311.
- Ankaravî, Süleyman b. Veli. *Tercümetü'l-Gurer ve'd-Dürer*. İstanbul: Dârü't-Tıbbâti'l-Âmire, 1292.
- Aydın, Mehmet Akif. *Osmanlı Aile Hukuku*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Bardakoğlu, Ali. "İkrah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/30-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Benderî, Kasım. *el-Vâkiâtü'l-kebîretü'l-Girîdiyye*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 162, 0b-323a.
- Bezzâzî, Hâfizüddin Muhammed b. Muhammed. *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* (el-Fetâva'l-Hindiyî'nin kenarında). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310.
- Bozanzâde. *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1028, 0b-360a.
- Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi. *Mecmûatü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1067, 0b-481b.
- Buhârî, İftihârüddin Tâhir b. Ahmed. *Hulâsatü'l-Fetâva*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Yazma Eserler, 0673, 102b-105a.
- Buhârî, Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Cerîde-i İlmiyye*. "Fetvahâne'nin Hey'et-i İftâiye Kısımına -Fetva Odasına- Ait Nizamnâme Sûretidir", 1/4 (1332): 155-157.
- Cerîde-i İlmiyye*, "Hukûk-i Aile Kararnâmesi", 4/34 (1336): 986-1022.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye/Medine: Dârü's-Sirac, 2013.
- Çorlulu Sinan b. Ramazan (drl.). *Mecmûatü'l-fetâvâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi. Yazma Eserler, 3407, 1b-338a.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah b. Ömer. *el-Esrâr fi'l-fürû*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 1019, 1b-814b.
- Evliyazâde, Manisalı Ali b. İbrahim. *Melceü'l-müftîn fi vâkiâtü'l-müsteftîn*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 3218, 1b-427a.
- Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâi'*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1289.
- Fevâidü'l-fetâvâ*. Ankara: Millet Genel Kütüphanesi, Reşid Efendi, 266, 1b-230a.
- Heyd, Uriel. "Some Aspects of the Ottoman Fetva." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32/1 (1969), 35-56.

- Hoca Sâdeddin Efendi. *Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2728, 0b-112b.
- Hocazâde Esad Efendi. *Fetâvâ-yı Esad Efendi*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 157, I-II, 273 + 98.
- Esad Efendi, Hocazâde. *Fetâvâ-yı Müntehabe*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kasıdecizâde, 277, 1b-184a.
- İbn Âbidin, Muhammed Emin b. Ömer. *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*. Riyad: Dârü Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyd b. İbrahim. *el-Bahrü'r-râik şerhu Kenzi'd-dakâik*. Beyrut: Şirketü Alâüddin, ts.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid. *Şerhu Fethü'l-kadîr*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kadzîzâde, Edirnevî Şemseddin. *Netâicü'l-efkâr tekmileti'l-fethi'l-kadîr* (Fethü'l-kadîr içinde). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kadzîzâde, Muhammed Ârif b. Muhammed el-Erzurumî. *Bahrü'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, 605, 1b-358a
- Kâdîhan, Fahrüddin Hasen b. Mansûr el-Özkendî. *el-Fetâvâ'l-Hâniyye* (el-Fetâvâ'l-Hindiyye içinde). Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emriyye, 1310.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi. *Fetâvâ-yı Karaçelebizâde*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1048, 1b-169b.
- Karahisârî, Mehmed. *Fetâvâ-yı Karahisârî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 924, 6b-285b.
- Kâsânî, Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Hanefî. *Bedâi'ü's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Kastamonî, İbrahim b. eş-Şeyh İsmail. *Fetâvâ-yı Hallî*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 1193, 1b-420b.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed. *el-Îzah fi şerhi'l-Islâh*, thk. Abdullah Davud Halef el-Muhammedî - Mahmud Şemseddin Emir el-Huzâî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007.
- Kitâb-ı Fetâvâ's-Sivâsiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 487, 0b-174b.
- Köse, Saffet. "İslam Hukukunda İkrahin Sözlü Tasarruflara Tesiri Konusundaki Tartışmalar ve Sosyal Hayattaki Yansımaları." *Diyânet İlmi Dergi* 32/2 (1996), 35-53.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Kitab*, thk. Muhammed el-Azâzî (el-Lübab fi şerhi'l-Kitab içinde). Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2017.
- Leblebicizâde, Müftüzâde Ahmed Feyzi b. Ali Arif el-Çorumî. *Fetva Suretleri*. Çorum: İl Halk Kütüphanesi, 1674, 1b-103b.

- Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi. Esad Efendi, 914, 1b-383a.
- Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhâneddin Ali b. Ebî Bekr. *el-Hidâye* (Fethü'l-kadîr içinde). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Mevlânâ Pîrî Efendi. *Suveru'l-fetâvâ*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 243, 1b-245a.
- Mevkûfatî, Mehmed Efendi. *Mülteka Tercümesi Mevkûfât*. Dersâdet: Matbaa-i Osmâniyye, 1312.
- Midilli, Muharrem. "Osmanlı Toplum Hayatından Fetvalara Yansıyan Boşama Yeminleri, İhlaller ve Müftülerin Önerdiği Hukuki Çareler." *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 26/2 (2022), 763-779.
- Midilli, Muharrem. "Osmanlı Toplumunda Ehl-i Örfün İkraha Altında Ettirdiği Boşama Yeminlerine Karşı Müftülerin Formülleri." *İslâm Tetkikleri Dergisi* 14/1 (2024), 33-57.
- Minkârîzâde, Yahyâ Efendi. *Fetâvâ-yı Minkârîzâde*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854, 1b-431a.
- Molla Arab, Mevlânâ Alâeddin Arabî Efendi. *Fetâvâ-yı Mevlânâ Arab*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, 585, 1b-107b.
- Molla Hüsrev, Mehmed Efendi. *Tam Kayıtlı Mir'âtü'l-usûl*. İstanbul: Basın Ofset, 1966.
- Nişancızâde, Muhammed b. Ahmed. *Nûru'l-ayn fî islâh-i Câmî'i'l-fusûleyn*. Thk. Ahmed Avvad Abdurrahman Numeyrî er-Rifâî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2022.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Dönemi Fetva Literatürü." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 249-378.
- Sadrüşşerîa es-Sânî, Ubeydullah b. Mesûd el-Buhârî, *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh* (et-Telvîh içinde). haz. Zekerîyya Umeyrat. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kayserî, Hasan b. Ali. *Semhatü'l-Ebrâr fî beyân-i gumûzi'l-esrâr*. İstanbul: İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi, 384, 1b-575a.
- Sâdî Çelebi, Sâdullah b. İsa el-Kastamonî. *Mecmûatü'l-Fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1073, 1a-111a/1-223.
- Serahsî, Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrut: Dârü'l-Marife, ts.
- Seyyid İbrahim Edhem b. Kadızade Muhammed Ârif. *Nehriyyetü'l-fetâvâ*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1590, 0b-307a.
- Seyyid Muhammed Rızâ b. Ahmed el-Kırımî. *Fetâvâ-yı Rızâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 3534, 1b-165b.
- Solak, Mehmed Yuşa, "Müftîzâde Muhammed b. Hamza'nın Taklid ve İkraha Altında Gerçekleşen Talâka Dair Risâlesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi." *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53 (2017), 129-150.

- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrut: Darü İbn Hazm, 2012.
- Şeyhîzâde, Damad Abdurrahman Gelibolulu. *Mecmau'l-ehur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*. neşr. Muhammed Ahmed el-Muhtar. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed. *Muhtasarü't-Tahâvî*. thk. Ebü'l-Vefa el-Efgânî. Beyrut: Darü İhyâi'l-Ulûm, 1986.
- Teftâzânî, Sâdüddin Mesûd b. Fahreddin. *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh*. haz. Zeke-riyya Umeyrat. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1965.
- Vânî, Mehmed b. Bistâm el-Hoşâbî el-Hüseynî. *Fetâvâ-yı Bistâmî*. İstanbul: İstanbul Üni-versitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 989, 0b-264a.
- Veli b. Yûsuf (Yegan) el-İskilibî (drl.). *Mecmau'l-fetâvâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüpha-nesi, Çelebi Abdullah, 151, 1b-422b.
- Yahyâ Efendi, Zekeriyâyâzâde. *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüpha-nesi, Serez, 1116, 0b-290b.
- Yenişehirli Abdullah b. Mehmed, *Behcetü'l-fetâvâ mea'n-nukûl*. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1266.
- Zeylâî, Fahrüddin Osman b. Ali. *Tebynü'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Bulak: el-Matba-atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1313.